

ทรัพยากรทางอำนาจจากพระปรีชาสามารถในการสร้างกลุ่มของรัชกาลที่ 1

ความนำ

ฐานอำนาจอันสำคัญของรัชกาลที่ 1 นั้น มิใช่ความเป็นเชื้อพระวงศ์หากแต่เป็นพระปรีชาสามารถทางด้านการบริหารราชการ, การสงครามและการสร้างกลุ่มขึ้นมาสนับสนุนพระองค์สำหรับชนที่ผู้เขียนต้องการชี้ให้เห็นเฉพาะพระปรีชาสามารถในการสร้างกลุ่มซึ่งเป็นทรัพยากรของอำนาจประการหนึ่งว่า ทรงสร้างกลุ่มขึ้นมาสนับสนุนพระองค์ได้อย่างไร

กลุ่มของเจ้าพระยาจักรี : ฐานอำนาจทางการเมือง

การที่ขุนนางผู้หนึ่งซึ่งเริ่มรับราชการจากตำแหน่งที่ไม่ใหญ่โตมากนัก แล้วสามารถขึ้นเลวยราชย์เป็นกษัตริย์ได้นั้น ย่อมมีกระบวนการสร้างสมอำนาจอยู่หลายประการด้วยกัน เช่น การสะสมเงินทอง สร้างสมความรู้ความสามารถ การควบคุมกำลังคน โดยเฉพาะกระบวนการก่อเกิดกลุ่มของเจ้าพระยาจักรีมิได้เกิดขึ้นเองอย่างอิสระ หากแต่เกิดท่ามกลางสถานการณ์ทางสังคมและการเมืองสมัยอยุธยาตอนปลาย สมัยธนบุรี และรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกเอง ซึ่งนั่นก็หมายความว่า สถานการณ์ก็เป็นปัจจัยหนึ่งที่ทำให้เจ้าพระยาจักรีใช้ความสามารถสร้างกลุ่มขึ้นมาได้

วิธีการรวมกลุ่มของเจ้าพระยาจักรี

กลุ่มเป็นคณะบุคคลที่มีความสัมพันธ์ใกล้ชิดกันเป็นพิเศษพร้อมจะช่วยเหลือกันในทุก ๆ ด้านได้ตลอดเวลา ฉะนั้น การมีกลุ่มในแง่การเมือง จึงถือว่าเป็นทรัพยากรที่มีคุณค่าทางการเมืองอยู่มาก การรวมกลุ่มมีวิธีการอยู่มากมาย แล้วแต่สภาพเงื่อนไขของแต่ละสังคม สำหรับในกรณีรัชกาลที่ 1 พอจะกล่าวได้ว่า พระองค์ทรงมีวิธีการสร้างกลุ่ม สองวิธี คือ การสร้างความสัมพันธ์ในระบบเครือญาติ และระบบอุปถัมภ์

เจ้าพระยาจักรี ได้ใช้วิธีการสองวิธีดังกล่าวสร้างกลุ่มขึ้นมา เพื่อเป็นฐานอำนาจทางการเมืองของพระองค์ ซึ่งในที่นี้เราจะทำการวิเคราะห์ถึงกระบวนการสร้างกลุ่มด้วยสองวิธีดังกล่าว เพื่อชี้ให้เห็นถึงวิธีการอันสะท้อนถึงความสามารถในการสร้างทรัพยากรทางอำนาจ โดยการใช้เครือญาติและขุนนางเป็นฐานทางการเมืองของพระองค์ดังนี้

1. การสร้างความสัมพันธ์ในระบบเครือญาติ

การสร้างความสัมพันธ์ในระบบเครือญาติในที่นี้คือเป็นญาติจริงด้วยการสืบสกุล และการแต่งงาน ด้วยกระบวนการรวมกลุ่มเพื่อเป็นฐานทางการเมืองของรัชกาลที่ 1 นี้ ผู้เขียนจะวิเคราะห์ว่าก่อนที่จะมาเป็นรัชกาลที่ 1 นั้น พระองค์ทรงมีความสัมพันธ์กับคนอื่น ๆ ในลักษณะความเป็นเครือญาติอย่างไร, ตั้งแต่เมื่อไรและผลแห่งความสัมพันธ์เป็นเครือญาตินั้นส่งผลให้มีอำนาจทางการเมืองอย่างไร (โปรดดูพระราชประวัติในภาคผนวกประกอบ)

จากพระราชประวัติของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก (ดูจากภาคผนวก) จะเห็นได้ว่า พระองค์มาจากตระกูลขุนนางสมัยอยุธยา ทรงเคยเป็นมหาดเล็กในราชสำนักอยุธยา ก่อนที่จะมาเป็นขุนนางในสมัยธนบุรี ความที่เป็นตระกูลขุนนางเก่าของอยุธยาจึงได้มีโอกาสรู้จักสตรีที่มีฐานะดีและเป็นญาติกับเจ้าเมืองราชบุรี สตรีผู้นั้นคือ นาค บุตรีเศรษฐีชาวอัมพวาซึ่งสมรสกับ ทองด้วง (รัชกาลที่ 1) สตรีชื่อนาคผู้นี้เมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกปราบดาภิเษกแล้ว ทรงได้รับการสถาปนาเป็นสมเด็จพระอมรินทร์¹ ทองด้วงเป็นผู้มาจากตระกูลใหญ่เป็นปึกแผ่น ดังข้อความปรากฏในพระราชประวัติพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกว่า

"...แต่เมื่อครั้งแผ่นดินกรุงเก่า ทราวดีศรีอยุธยา กรุงเก่ายังดำรงเป็นปกติอยู่นั้น พระองค์ได้เสด็จมายังโลกนี้อุบัติได้มหามาตยคุณหัตติตระกูลอันมั่งคั่ง พร้อมมูลด้วยไอสุริยสมบัติและวงศ์ญาติเป็นตระกูลสูงศักดิ์

¹พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, "ปฐมวงศ์", ใน พระราชประวัติและพระราชนิพนธ์บางเรื่อง (พระนคร: พิมพ์ในงานพระศพพระองค์เจ้าประดิษฐาสารี 2505), หน้า 90.

สืบมาหลายชั่วบรรพบุรุษ...เป็นตระกูลมหาศาล และเป็นตระกูลใหญ่
มีนิวาสสถานตั้งมั่นมานาน ภายในกำแพงพระนคร"²

จากการเป็นบุตรขุนนางตระกูลสูง จึงมีโอกาสได้รับราชการอันเป็นหนทางแห่ง
การสร้างความก้าวหน้าให้แก่ชีวิต รวมทั้งโอกาสในการได้สมรสกับธิดาของเศรษฐีคหบดี

นี่สาวคนโตนามเดิมว่า สา ได้สมรสกับขุนนางตระกูลสำคัญที่มีอำนาจทางการเมือง
สมัยปลายอยุธยาตั้งกล่าวแล้ว คือสาได้สมรสกับพระอินทรรักษา (เสม) เจ้ากรมพระตำรวจใน
พระราชวังบวรสถานมงคล รัชสมัยสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ และ พระอินทรรักษาผู้นี้เป็น
บุตรพระยากลาโหมราชเสนาในกรมพระราชวังบวรสถานมงคล สมัยสมเด็จพระเจ้าท้ายสระ³

ครอบครัวของนี่สาวคนโตนี้ มีบุตร คือ ทองอินทร ท่านผู้นี้ถือว่าเป็นหลานโดยตรง ซึ่ง
ต่อมาได้เป็นพระยาสุริยภักย์ เจ้าเมืองนครราชสีมา สมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี บุตรชายอีกคนหนึ่ง
ชื่อบุญเมือง เป็นพระอภัยสุริยา ข้าราชการในเมือง นครราชสีมา เช่นกัน⁴ ทองอิน หรือ
พระยาสุริยภักย์มีความสัมพันธ์กับรัชกาลที่หนึ่งเป็นหลานโดยตรง มีบทบาทสำคัญมากในการยึด
อำนาจในสมัยกรุงธนบุรี พระยาสุริยภักย์ผู้นี้ในคราวที่เกิดจลาจลในกรุงมิได้ยกทัพไปปราบเขมร
ร่วมกับเจ้าพระยาจักรี ทั้ง ๆ ที่เมืองนี้อยู่ติดประเทศเขมร และเป็นทีที่สังเกตว่าท่านทราบข่าว

² หอสมุดแห่งชาติ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 1 ไม่ปรากฏศักราช เลขที่ 4
ชื่อ พระราชประวัติรัชกาลที่ 1 สำหรับจารึกบรจุพระฤกษ์.

³ บรรเจิด อินทจันทร์สง (ผู้รวบรวม), "อภินิหารบรรพบุรุษ", ใน ในพงศาวดารกระซิบ
(กรุงเทพฯ: ประพันธ์สำลัน 2521), หน้า 20.

⁴ "คำปฤชาตั้งข้าราชการในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 1"
วชิรญาณวิเศษ เล่ม 3 ปีกุนนพศก 1249, หน้า 20.

⁵ อารังศักดิ์ อายุวัฒน์, ราชสกุลจักรีวงศ์ และราชสกุลพระเจ้าตากสินมหาราช
(ธนบุรี : สำนักพิมพ์อโยธยา, 2510), หน้า 28-30.

การจลาจลแล้วรีบยกพลมาประชิดกรุงด้วย กำลังพลประมาณ 3,000 คน^๕ เพื่อรักษาสถานการณ์ไว้คอยเจ้าพระยาจักรี นับว่าพระยาสุริยอภัยเป็นกำลังสำคัญในการนำทัพมาตีอำนาจเพื่อรอท่าเจ้าพระยาจักรี^๖ เพราะกองทัพของท่านได้สร้างความตกใจเกรงขามแก่พระยาสุรศักดิ์ หัวหน้ากบฏอยู่ไม่น้อย^๗ ความดีความชอบของพระยาสุริยอภัยครั้งนี้ หลังจากสถาปนากรุงเทพฯ แล้วจึงได้รับการสถาปนาเป็นเจ้าหน้ากรมหลวงอนุรักษ์เทเวศร์ และภายหลังได้เป็นกรมพระราชวังหลังในรัชกาลที่ 1^๘

พี่สาวคนที่สองชื่อ แก้ว ซึ่งได้สมรสกับเจ้าขรรค์เงินบุตรเศรษฐีจีนในพระนครคืออยุธยา มีฐานะมั่งคั่งมาก^๙ จะเห็นได้ว่าสมเด็จพระพี่นางเธอในรัชกาลที่ 1 ทั้งสองพระองค์ได้สมรสกับตระกูลขุนนางเก่าและเศรษฐีจากอยุธยาจึงมีฐานะทางเศรษฐกิจดีมากทั้งคู่^{๑๐} พี่สาวคนรองคือ แก้ว และสามีเจ้าขรรค์เงินได้เดินทางทำการค้ากับหัวเมืองนครศรีธรรมราชอันเป็นหัวเมืองที่มีความสมบูรณ์ทางเศรษฐกิจอยู่มาก แต่การติดต่อเมืองนครศรีธรรมราชนี้ พระเจ้ากรุงธนบุรีทราบข่าวจึงเรียกตัวมาสอบถามเหตุที่ไปนครศรีธรรมราช เจ้าขรรค์เงินตอบว่า ที่ไปนครศรีธรรมราชนั้นเพราะว่า "เป็นแต่อยากจกน้กำลังของเป็นสินค้า"^{๑๑}

^๕ สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชทรงพระประชวรด้วยโรคพระยาพิษ (พิษงู) (พระนคร : สำนักพิมพ์มรรณาการ, 2515), หน้า 543.

^๖ นิธิ เอียวศรีวงศ์, การเมืองไทยสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี, (กรุงเทพฯ: ศิลปวัฒนธรรม 2529), หน้า 208.

^๗ สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชทรงพระประชวรด้วยโรคพระยาพิษ (พิษงู) (พระนคร : สำนักพิมพ์มรรณาการ, 2515), หน้า 543.

^๘ นิธิ เอียวศรีวงศ์, การเมืองไทยสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี หน้า 208.

^๙ เรื่องเดียวกัน, หน้า 206.

^{๑๐} โดยเฉพาะครอบครัวของแก้ว คงจะมีส่วนทำการค้ากับสามีคือ เจ้าขรรค์เงินจนเติบโตมั่งคั่งขึ้น และเจ้าขรรค์เงินได้ทำการค้ามาจนถึงสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี โดยไม่ได้รับราชการแต่อย่างใด โปรดดู สุพรรณิ เพ็งแสงทอง, "พระมหากษัตริย์ พระบรมวงศานุวงศ์ และขุนนาง : การเมืองไทย สมัยรัตนโกสินทร์ พ.ศ. 2325-2416" วิทยานิพนธ์อักษรศาสตร์ มหาวิทยาลัยภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2528 หน้า 37.

^{๑๑} บรรณเจต อินทจันทร์ยง, (ผู้รวบรวม) "ปฐมวงศ์", หน้า 87.

อันที่จริงแล้ว การไปนครศรีธรรมราชของเจ้าขรรค์เงิน คงสร้างความระแวงแก่ พระเจ้ากรุงธนบุรีอยู่บ้าง เพราะเจ้าขรรค์เงินนอกจากไม่รับราชการในสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี แล้ว ยังเดินทางไปหาหลวงฤทธิชัยเวรมหาดเล็กนามเดิมว่าจันทรบุตรของเจ้าพระยาชำนาญบริรักษ์ ซึ่งเป็นลูกเขยของเจ้าขรรค์เงิน (เพราะมารดาของเจ้าขรรค์เงินเป็นน้องภรรยาของเจ้าพระยาชำนาญบริรักษ์)¹³ หลวงฤทธิชัยเวรมหาดเล็กคนนี้ ดำรงตำแหน่งวังหน้าของเจ้า นครศรีธรรมราช ซึ่งยกตนเป็นกษัตริย์อันเนื่องจากความระล่ำระสายของกรุงศรีอยุธยาและเมื่อ พระเจ้ากรุงธนบุรีปราบปรามเมืองนครศรีธรรมราชได้ ก็ได้นำตัวทั้งเจ้านครศรีธรรมราชและ วังหน้าเข้ามายังกรุงธนบุรี แล้วพระเจ้ากรุงธนบุรีก็แต่งตั้งให้วังหน้าเมืองนครศรีธรรมราชเป็น พระยาอินทรอัครราช¹⁴

จะเป็นเหตุบังเอิญหรือด้วยประการใดก็ตาม เราจะเห็นได้ว่าพระยาจักรีเลือกสมรส กับหญิงชื่อ นาค (คือพระนามเดิมของสมเด็จพระอมรินทร์ พระมเหสีในรัชกาลที่ 1) นอกจาก จะเป็นคนที่มีฐานะทางเศรษฐกิจดีแล้ว ยังเป็นไปได้ด้วยว่า มีอำนาจทางการเมืองในท้องถิ่น แลบนั้น เพราะว่าเป็นญาติกับผู้นำทางการเมืองในท้องถิ่นนั้น เช่น พระยาสมุทรสงคราม (แจ่มจันทร) ในครั้งกรุงเก่าเป็นญาติกับนาคคือเป็นน้ำ¹⁵ หรือเจ้าเมืองราชบุรี ในสมัย อยุธยาอันคือ พระยาอมรินทร์ฤไชย (เสม) ซึ่งเป็นบิดาของเจ้าพระยาวังค์สุทัศน์ (แสง) ก็ว่าเป็นญาติกับสมเด็จพระอมรินทร์¹⁶

นอกจากนี้เจ้าพระยาจักรี ยังได้หญิงอื่นมาเป็นภรรยาอีก เช่น สตรีชื่อ ภิรมสอน ซึ่ง ให้กำเนิด บุตรชาย ชื่อกล้าย ในปี 2321 และสตรีที่เป็นภรรยาของเจ้าพระยาจักรี ซึ่งได้จาก นครราชสีมาคือ ท่านปุย ซึ่งเป็นญาติกับเจ้าพระนครราชสีมา (ทองอิน) ผู้ซึ่งเป็นพระนิมาศ

¹³ ด้วงวิ สุทธิสงคราม, เจ้าพระยา (พระนาม: 2509), หน้า 652-654.

¹⁴ สพรณี เฟื่องแสงทอง, "พระมหากษัตริย์ พระบรมวงศานุวงศ์ และขุนนาง การเมืองไทยสมัยรัตนโกสินทร์ 2325-2416", หน้า 38.

¹⁵ ก.ศ.ร. กุหลาบ กฤษณานนท์, ประวัติย่อตามลำดับตำแหน่งยศบรรดาศาสนาเสนาบดี (และ) เสนาบดี จตุสดมภ์หรืออธิบดี ผู้รั้งตำแหน่งเสนาบดีกรมหรือกระทรวง 6 แห่ง กรุงรัตนโกสินทร์ ในระหว่าง 138 ปี มี 118 ตำแหน่ง นิมิต์ในงานศพของขุนขจรภรา, 2482 (ตามฉบับพิมพ์ ปี 2461), หน้า 42-43.

¹⁶ เรื่องเดียวกัน, หน้า 26.

ในสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี¹⁷ การที่เจ้าพระยาจักรีได้ยอมรับสตรีที่ยกให้โดยขุนนางหัวเมืองมาเป็นภรรยา เช่นนี้ย่อมสะท้อนให้เห็นว่าท่านมีความสนิทสนมเป็นที่ไว้วางใจต่อกัน และมีความเป็นพวกเดียวกันอยู่มาก ท่านปยุนี้เมื่อเจ้าพระยาจักรีได้เป็นรัชกาลที่ 1 ท่านก็ได้เป็นเจ้าจอมมารดาปยุ¹⁸

การผูกสัมพันธ์กับหัวเมืองใต้ อันได้แก่เมืองนครศรีธรรมราชก็ปรากฏหลักฐานเช่นกัน คือ เจ้าพระยาจักรีได้ธิดาของเจ้าพระยาจักรีเมืองนครศรีธรรมราชมาเป็นภรรยาอีกคนหนึ่ง ซึ่งมีชื่อปรากฏเป็นเจ้าจอมมารดาเจ้าฟ้าอภัยทัต หรือกรมหลวงเทพพลภักดิ์¹⁹ ส่วนหัวเมืองลาว เจ้าพระยาจักรีได้สตรีมาเป็นภรรยาอีกท่านหนึ่งคือ การได้เจ้าคุณแฉ่วน หรือเจ้าคุณเสื่อจากเวียงจันทน์ ซึ่งว่ากันว่าเป็นธิดาของเจ้าบุญสาร เมื่อครั้งกองทัพธนบุรียกไปตีเมืองเวียงจันทน์²⁰

น้องชายของเจ้าพระยาจักรี ซึ่งเป็นเครือญาติสายโลหิตคือ เจ้าพระยาสุรสีห์ในรัชกาลของพระเจ้ากรุงธนบุรีได้เป็นเจ้าเมืองพิษณุโลก เคียงร่วมกับพระเจ้ากรุงธนบุรียกทัพเอกราช และหลังจากได้เอกราชแล้ว²¹ ก็ชักชวนพี่ชาย (เจ้าพระยาจักรี) มารับราชการโดยเริ่มในตำแหน่งพระราชวรินทร์ เจ้าพระยาสุรสีห์นับว่าเป็นคนสนิทของพระเจ้ากรุงธนบุรีอีกเช่นเดียวกัน ท่านเองก็มีภรรยาหลายคน ซึ่งส่วนใหญ่ได้มาก่อนเป็นกรมพระราชวังบวรสุรสิงหนาท เช่น

¹⁷ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, "ปฐมวงศ์", หน้า 37.

¹⁸ อารังศักดิ์ อายุวัฒนะ, ราชสกุลจักรีวงศ์ และราชสกุลพระเจ้าตากสินมหาราช หน้า 67.

¹⁹ นิธิ เอียวศรีวงศ์, การเมืองไทยสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี, หน้า 209.

²⁰ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, "ปฐมวงศ์", หน้า 35.

²¹ ปรีดา ศรีชลาลัย, "ปิสักท่ายของพระเจ้าตากสินมหาราช" ศิลปวัฒนธรรม (ปีที่ 3, เล่มที่ 2, ธันวาคม 2524), หน้า 12.

ขะเจ้าจอมมารดาที่ประสูติ พระองค์เจ้าลำดวน ใน พ.ศ. 2322
 แก้ว เจ้าจอมมารดาที่ประสูติ พระองค์เจ้าหญิงเกศ ใน พ.ศ. 2322
 ต้น เจ้าจอมมารดาที่ประสูติ พระองค์เจ้าอินทปัด ใน พ.ศ. 2323
 ลำ เจ้าจอมมารดาที่ประสูติ พระองค์เจ้าก้อนแก้ว ใน พ.ศ. 2324
 ปุย เจ้าจอมมารดาที่ประสูติ พระองค์เจ้าชายช้าง ใน พ.ศ. 2324²²

เจ้าพระยาสุรสีห์ เคยมีภรรยามาแล้วตั้งแต่ยังไม่เสวยกรง แต่แยกทางกัน ไม่ได้อยู่ด้วยกัน ดังพระราชนิพนธ์ของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ระบุว่า "ได้มีหญิงคนหนึ่ง มาเป็นภรรยา มีลูกด้วยกันคนหรือสองคน แต่ก็ตายหมด และหญิงผู้นั้นก็แยกทางไป ไม่ได้อยู่ด้วย"²³ มีหลักฐานว่ามีภรรยาอีก เมื่อเจ้าพระยาสุรสีห์ยกทัพขึ้นไปตีเชียงใหม่ในปี 2317 เจ้าพระยาสุรสีห์ได้เกิดชอบพอกับนางศรีอินชา หรือเจ้าจรจจา ซึ่งเป็นน้องสาวของเจ้ากาวิละ เจ้าเมืองลำปาง จึงได้ทำการล่อซื้อและสมรสกับนางศรีอินชา²⁴

จะเห็นได้ว่าภรรยาของเจ้าพระยาสุรสีห์ล้วนได้ก่อน พ.ศ. 2325 ทั้งสิ้น การสร้างความสัมพันธ์ โดยการแต่งงานล่อซื้อให้เห็นว่า มีการเริ่มต้น มานานแล้ว

การสร้างความสัมพันธ์โดยการแต่งงานนี้ กระทำขึ้นทั้งกับหัวเมืองและประเทศราช คือ เจ้าพระยาจักรี ได้สมรสกับนาค ธิดาคหบดีเมืองสมุทรสงคราม ได้เจ้าจอมมารดาปุย ญาติของเจ้าเมืองนครราชสีมา ได้ท่าน้อยแก้ว จากนครศรีธรรมราช ได้ท่าน้วน จากเมืองเวียงจันทน์

²² "พระนามโอรสธิดาในกรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท" ประชุมพงศาวดารภาคที่ 13 (พระนคร : สำนักพิมพ์ก้าวหน้า, 2507) หน้า 234-235 และอ้างศักดิ์ อายุวัฒน์ ราชสกุลจักรีวงศ์และราชสกุลพระเจ้าตากสินมหาราช หน้า 503-505.

²³ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว "ปฐมวงศ์", หน้า 30-39.

²⁴ พระยาประชากิจกรจักร, พงศาวดารโยนก (พระนคร : ศิลปาบรรณาการ, 2504), หน้า 479 และพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, เรื่องจดหมายเหตุความทรงจำของกรมหลวงนรินทรเทวี (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์พระจันทร์, 2482), หน้า 176.

ส่วนเจ้าพระยาสุรสีห์ นอกจากจะได้นางศรีอินชา จากเชียงใหม่มาแล้ว ยังได้เจ้าจอมมารดาชะและเจ้าจอมมารดาตัน ซึ่งเป็นเจ้านายเขมรอีกด้วย²⁵

มีข้อสังเกตว่าการสร้างความสัมพันธ์กันทางเครือญาติโดยการแต่งงานของเจ้าพระยาจักรีและเจ้าพระยาสุรสีห์นั้นไม่เหมือนกัน กล่าวคือ เจ้าพระยาสุรสีห์จะแต่งงานก่อนตั้งกรุงธนบุรี และในสมัยต้นธนบุรี ส่วนเจ้าพระยาจักรี แต่งงานทั้งก่อนตั้งกรุงธนบุรี และตลอดสมัยธนบุรี เราจะพบว่าเจ้าพระยาจักรีได้สตรีจากหัวเมืองต่าง ๆ มาเป็นภรรยาอยู่เรื่อย ฉะนั้นเราจะเห็นว่าเจ้าพระยาจักรีจะมีสายสัมพันธ์ตามระบบเครือญาติจากการแต่งงานมากกว่าเจ้าพระยาสุรสีห์

เครือญาติทางสายโลหิตอีกท่านหนึ่งของเจ้าพระยาจักรี คือ "ก" น้องสาวต่างมารดา ซึ่งได้สมรสกับบุตรชายของเจ้าพระยามหาสมบัติ (ผล)²⁶ เสนาบดีชั้นผู้ใหญ่ในกรุงศรีอยุธยา บุตรชายคนนั้นชื่อ "มุก" ซึ่งได้เป็นมหาดเล็กหุ้มแพรในสมัยธนบุรี "มุก" มีน้องชายชื่อทองอิน แม้ไม่ได้รับราชการในสมัยธนบุรี แต่ก็เป็นคนฝากใฝ่เจ้าพระยาจักรี เหตุผลด้วยการเป็นคนของเจ้าพระยาจักรี ในสมัยรัชกาลที่ 1 จึงได้เป็นพระยาราชภักดี²⁷ (โปรดดูแผนภาพแสดงเครือญาติของรัชกาลที่ 1 ในภาคผนวก ก)

สายสัมพันธ์เกี่ยวดองเป็นเครือญาติของเจ้าพระยาจักรี กลายเป็นฐานทางการเมืองที่สำคัญประการหนึ่ง ที่ช่วยผลักดันส่งเสริมให้เจ้าพระยาจักรี ยึดอำนาจจากพระเจ้ากรุงธนบุรี ได้สำเร็จ กล่าวคือ เมื่อเกิดจลาจลเนื่องจากพระยาสุรศักดิ์โกกษุในกรุงธนบุรีนั้น ขุนนางผู้ซึ่งมีความสัมพันธ์เป็นเครือญาติของเจ้าพระยาจักรีเป็นผู้นำกองกำลังมาปราบกบฏแทน ดังเห็นได้ว่าพระยาสุรสีห์อภัย (หลานของเจ้าพระยาจักรี) เจ้าเมืองนครราชสีมา อันเป็นเมืองภายใต้การควบคุมดูแลของเจ้าพระยาจักรี เพราะเป็นเมืองอยู่ใต้การดูแลของสมุหนายก ฉะนั้น การให้

²⁵ นิธิ เอียวศรีวงศ์, การเมืองไทยสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี, หน้า 211.

²⁶ อารังศักดิ์ อายุวัฒน์, ราชสกุลจักรีวงศ์และราชสกุลสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช ฉบับสมบูรณ์ (ภาคต้น), หน้า 35-38.

²⁷ กรมพระสมมตอมรินทร์ และสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช, เรื่องตั้งเจ้าพระยากรุงรัตนโกสินทร์ (พระนคร : พิมพ์ในงานศพท่านน้อย เปาโรหิตย์, 2474), หน้า 26-27.

หลานตนได้ไปครองเมืองนครราชสีมา คงได้รับการสนับสนุนจากเจ้าพระยาจักรีโดยตรง พระยาสุรียอภัย ทราบข่าวการจลาจลก็ยกทัพด้วยกำลังพล 3000 คน ซึ่งมีจำนวนเหนือกว่าพวกพระยาสุรศักดิ์ เข้ามาล้อมกรุงเพื่อควบคุมสถานการณ์ไว้คอยท่าเจ้าพระยาจักรีกลับจากเขมร

พระยาสุรียอภัยเจ้าเมืองนครราชสีมา มีน้องชายช่วยทำราชการด้วยคือ พระอภัยสุริยา จึงทำให้เกิดความมั่นใจในการควบคุมกองทัพเข้ากรุงมากขึ้น และอีกประการหนึ่ง ที่เมืองพิมาย ก็มีพระยานครราชสีมา (ทองอิน) เป็นเจ้าเมือง ซึ่งมีความสนิทสนมกับเจ้าพระยาจักรี ดั่งเห็นจากการยกญาติผู้ใหญ่ของตนให้เป็นภรรยาของเจ้าพระยาจักรีตั้งกล่าวแล้ว ฉะนั้น พระยาสุรียอภัย จึงไม่ระแวงหรือหวั่นหลังว่า เจ้าเมืองพิมายจะยกทัพเข้ามาทำอันตรายเมืองนครราชสีมา เพราะเจ้าพิมายเป็นคนของเจ้าพระยาจักรี ดั่งเห็นได้จากความสัมพันธ์กันทางเครือญาติแล้ว เจ้าพระยาพิมายยังได้รับการกล่าวถึงความดีความชอบในสมัยรัชกาลที่ 1 ว่า "ได้เสด็จฯ การสงครามรบพุ่ง ข้าศึก ได้ราชการมาหลายครั้ง มีความชอบมาก"²³

ทางด้านเมืองนครศรีธรรมราช คงไม่คัดค้านเจ้าพระยาจักรี เพราะเจ้าพระยาจักรี ได้ฝังรากฐานทางการเมืองไว้นานแล้ว คือ หลังจากพระเจ้ากรุงธนบุรีตีนครศรีธรรมราชได้แล้ว ก็นำตัวเจ้าเมืองและวังหน้าเข้ามายังกรุงธนบุรี พระเจ้ากรุงธนบุรีโปรดให้แต่งตั้งวังหน้าเมืองนครศรีธรรมราช ดำรงตำแหน่งอินทรอัครราช อธิบดีเป็นพระยา ซึ่งการได้เข้ารับราชการครั้งนี้ คงได้รับการสนับสนุนจากเจ้าพระยาจักรี ทั้งนี้ก็ด้วยเหตุความเป็นญาติตั้งกล่าวแล้ว และท่านผู้นี้คงเป็นผู้สนับสนุนทางการเมืองแก่เจ้าพระยาจักรี ดั่งเห็นได้จากในสมัยรัชกาลที่ 1 ท่านได้โปรดให้เป็นพระยาราชวังเมืองในกรมช้าง แล้วเลื่อนเป็นพระยาสุรินทรราชานรชาติศรีสุริยศักดิ์ ตำแหน่งสมุหนครบาลซ้าย หลังจากนั้นโปรดให้ไปกำกับดูแลเมืองกลาง กับตำแหน่งเจ้าพระยาสุรินทรราชา และสุดท้ายพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก โปรดให้เข้ากรุงมารับตำแหน่งสมุหพระกลาโหม แทนเจ้าพระยามหาเสนา (ปลี) ที่ถึงแก่อสัญกรรม แต่เจ้าพระยาสุรินทรราชา กราบทูลว่า ชราแล้ว

²³ คำพิพากษาตั้งข้าราชการในแผ่นดินสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 1" วชิรญาณวิเสศ

ขอยุ่หัวเมืองจนถึงอัญกรรม^{๒๒} ดังนั้นบรรดาข้าราชการหรือขุนนางในเมืองนครศรีธรรมราช คงยินดีสนับสนุนเจ้าพระยาจักรี "เจ้าพระยาจักรีได้รับความจงรักภักดีจากกลุ่มอำนาจในเมือง นครบางกลุ่มอยู่แล้ว ที่สำคัญคือเจ้าอุปราชนัด"^{๒๐}

เจ้านัดมีส่วนเกี่ยวข้องกับราชจักรีวงศ์ ตั้งแต่สมัยธนบุรีแล้ว เจ้านัดได้ยกคุณนัยใหญ่ ให้เป็นภรรยาเจ้าพระยาจักรี และมีบุตรด้วยกันคือ พระองค์เจ้าอรุโณทัย กรมพระราชวังบวร มหาศักดิ์พลเทพ วังหน้า ในรัชกาลที่ ๓^{๒๑} อันเป็นการ "อาจฝากใฝ่อยู่กับเจ้าพระยาจักรีด้วย และถึงกับยกลูกสาวให้เป็นภรรยาต่อมาแต่ครั้งธนบุรี"^{๒๒} และธิดาอีกคนหนึ่งของเจ้านัด คือ "คุณหญิงนัยเล็ก ได้ถวายในกรมพระราชวังบวรสถานมงคล"^{๒๓} อีกด้วย นอกจากนี้ในสมัยรัชกาลที่ ๑ เจ้านัดขณะนั้นเป็นเจ้าพระยานัดแล้ว ได้ถวายบุตรชื่อน้อยให้เป็นมหาดเล็กผู้รับใช้สอยใกล้ชิดองค์ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ต่อมาได้เลื่อนบรรดาศักดิ์เป็นที่พระอนุรักษภูเบศร์ และ เจ้าพระยานคร (น้อย) ในที่สุด (ในสมัยรัชกาลที่ ๒ พ.ศ. ๒๓๕๔)^{๒๔}

ขณะที่เกิดเหตุจลาจลที่กรุงธนบุรีนั้น แม้ว่าเจ้าพระยานคร (หนู) เป็นผู้ใกล้ชิดกับ พระเจ้ากรุงธนบุรีอยู่มากก็ตาม แต่ก็อ่อนแอมากดังเห็นได้จากในปี พ.ศ. ๒๓๒๐ เจ้านคร (หนู) ยืมเงินจากไทรบุรี และปัตตานีไม่สำเร็จ "แทนที่หัวเมืองทั้งสองให้ยืมเงิน ซึ่งแสดงว่ายัง สวามิภักดิ์ กลับตั้งแข็งเมืองใน พ.ศ. ๒๓๒๐"^{๒๕} ฉะนั้น เมื่อเจ้านัดอุปราชเมืองนครศรีธรรมราช

^{๒๒} กรมพระสมมตอมรินทร์, เรื่องตั้งเจ้าพระยากรุงรัตนโกสินทร์ จัดนิพนธ์เป็นอนุสรณ์ใน งานพระราชทานเพลิงศพ หม่อมหลวงชูชาติ ถ้าภู ณ เมรุวัดเทพศิรินทราวาส (พระนคร: โรงพิมพ์ สำนักนายกรัชมณตรี, ๒๕๑๒), หน้า ๑๒.

^{๒๐} นิธิ เอียวศรีวงศ์, การเมืองไทยสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี, หน้า ๒๑๐.

^{๒๑} เฉลิม อยู่เวียงชัย, "ประวัติศาสตร์นครศรีธรรมราช สมัยธนบุรี" รายงาน การสัมมนาประวัติศาสตร์นครศรีธรรมราช, หน้า ๒๓๙.

^{๒๒} นิธิ เอียวศรีวงศ์, การเมืองไทยสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี, หน้า ๒๑๐.

^{๒๓} ด้จู้วุฒิ สกฤษสงคราม, "นครศรีธรรมราชสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น รายงานการ สัมมนาประวัติศาสตร์นครศรีธรรมราช, หน้า ๒๙๐.

^{๒๔} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๙๐-๒๙๑.

^{๒๕} สงบ ส่งเมือง และทวีศักดิ์ ล้อมลิ้ม, "ความสัมพันธ์ระหว่างกรุงธนบุรีกับ หัวเมืองนครศรีธรรมราช" รายงานการสัมมนาประวัติศาสตร์นครศรีธรรมราช, หน้า ๒๘๖.

เป็นฝ่ายเจ้าพระยาจักรี และกำลังอำนาจของเจ้านคร (หนุ) อ่อนแอ จึงเป็นปัจจัยให้ทางพระยาสุริยภักษ์ไม่ต้องกังวล ในกรณีที่กองทัพจากนครศรีธรรมราชจะยกมาช่วยฝ่ายกรุงธนบุรี หัวเมืองทางเหนือที่สำคัญ เช่น เมืองพิษณุโลกนั้น เจ้าพระยาสุรสีห์ ซึ่งเป็นน้องแท้ ๆ ของเจ้าพระยาจักรี ได้เป็นเจ้าของและยกทัพไปในสงครามเขมรด้วย และคงมอบหมายให้ขุนนางที่ไว้วางใจดูแลเมืองแทน ฉะนั้นความกังวลต่อการที่กำลังทหารทางเหนือยกมาเข้าข้างฝ่ายพระเจ้ากรุงธนบุรีจึงทุเลาลงไป

ดังนั้นจะเห็นได้ว่า การได้อำนาจของรัชกาลที่ 1 โดยอาศัยเครือญาติเป็นฐาน หรือ ทรัพยากรแห่งอำนาจนั้นเป็นการได้อำนาจอยู่บนกระบวนการสร้างสมทรัพยากรอำนาจที่ต้องอาศัยเวลา และวิธีการขยายเครือญาติ ซึ่งจะได้อีกกล่าวต่อไปข้างหน้าว่า เริ่มทำอะไร เมื่อใด เพื่อให้ได้มาซึ่งทรัพยากรอันเป็นที่มาแห่งอำนาจของพระองค์

เราจะเห็นได้ว่า เจ้าพระยาจักรีสมิษธนบุรี ซึ่งต่อมาคือรัชกาลที่ 1 แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ ได้ทรงสร้างสายสัมพันธ์ตามระบบเครือญาติ ทั้งโดยการสืบสายโลหิต และด้วยการแต่งงานซึ่งในด้านสายโลหิตนั้น เจ้าพระยาจักรีได้ตั้งเอาพี่สาวน้องชายและหลานเข้ามาเป็นขุนนางสนับสนุนอำนาจของท่าน ส่วนสายสัมพันธ์โดยการแต่งงานนั้น จะเห็นว่าเจ้าพระยาจักรีได้สมรสกับสตรีที่มีฐานะที่สมุทรสงคราม ตั้งแต่กรุงเก่า และเมื่อรับราชการกับพระเจ้ากรุงธนบุรีแล้วท่านได้สมรสกับสตรีที่เป็นลูกหลานเจ้าเมืองต่าง ๆ หลายหัวเมือง และยังได้ดำเนินการตั้งกล่าว ตลอดเวลาที่ผ่านมา ฉะนั้นโดยกระบวนการนี้ เราอาจกล่าวได้ว่าเจ้าพระยาจักรีได้ทำการสะสมอำนาจโดยสร้างเครือญาติเป็นฐานอำนาจของตนอย่างเป็นระบบและต่อเนื่อง ซึ่งสะท้อนถึงความสามารถในการรวมกลุ่มของท่านโดยวิธีนี้ได้เป็นอย่างดี

2. การรวมกลุ่มโดยความสัมพันธ์ในระบบอุปถัมภ์

ความสัมพันธ์ในสังคมไทย โดยเฉพาะในสมัยระบบศักดินา เป็นความสัมพันธ์ระหว่างผู้ใหญ่ และผู้น้อย ตั้งอยู่บนพื้นฐานแห่งการคารวะ นบนาบของผู้น้อยต่อผู้ใหญ่^{๓๕} แบบแผนของความสัมพันธ์นี้ยืนยันได้จาก พระราชกำหนดใหม่ ซึ่งออกในปี พ.ศ. 2335 ว่า

^{๓๕} อคิน รัตนพันธ์ (เขียน), สังคมไทยสมัยต้นรัตนโกสินทร์ : พ.ศ. 2325-2416

ประกายทอง สิริสุข และพรณี สรวงบุญมี แปล บัณฑิต อ่อนคำ บรรณาธิการ (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์พิมพ์เศศ, 2521), หน้า 187.

"พญารามคำแหงเป็นผู้น้อย มิให้คารวะอำเกรงแก่ผู้ใหญ่ ทนงจิตร อิศระ
เดินลอยชายเข้าไปในจวนพญาศรีราชาเดโชแล้วชี้ข้ามศรีษะพญาศรีราชา
เดโชไป"³⁷

พฤติกรรมของความสัมพันธ์ทางสังคมที่สะท้อนว่าผู้น้อยต้องขบขอบผู้ใหญ่ เห็นได้จากตัวอย่าง
เช่น กรณีพระเจ้ากรุงธนบุรียกกองทัพไปเมืองจันทบุรี เมื่อถึงเมืองจันทบุรีแล้วได้ส่งสาส์นถึง
เจ้าเมืองความว่า "ซึ่งพญาจันทบุรี เป็นผู้น้อย ควรออกมาทำการคารวะแก่เราอันเป็นผู้ใหญ่
ก่อนจึงจะชอบ และซึ่งจะให้เราผู้ใหญ่เข้าไปหาผู้น้อยก่อนนั้นมิบังควร เรายังไม่เข้าไปก่อนจง
ไปบอกให้พญาจันทบุรีออกมาหาเรา"³⁸

จะเห็นว่าความสัมพันธ์ระหว่างผู้น้อยกับผู้ใหญ่ ผู้น้อยจะเป็นฝ่ายยอมตาม หรือเป็น
ฝ่ายเข้าหาผู้ใหญ่ก่อน ลักษณะความสัมพันธ์เช่นนี้ สอดคล้องกับความสัมพันธ์แบบอุปถัมภ์ ซึ่งเป็น
ความสัมพันธ์แบบผู้ใหญ่มากกว่าผู้เล็ก เข้าเป็นผู้ใต้อุปถัมภ์ของผู้ใหญ่หรือเจ้านาย³⁹ "การฝากตัวเป็น
ลักษณะความสัมพันธ์ระหว่างคนที่มีอำนาจหรือเกียรติยศที่ไม่เสมอกันในสังคมไทย"⁴⁰ ผู้น้อย
หรือผู้มีอำนาจ (เกียรติยศ) ต่ำกว่าจะเข้ามาพึ่ง ผู้ใหญ่หรือผู้มีอำนาจ (เกียรติยศ) เหนือกว่า
การพึ่งเป็นการพึ่งพาซึ่งกันและกัน คือ ผู้ใหญ่มีสิทธิเรียกร้องจากผู้น้อย ให้ทำประโยชน์แก่ตน เพื่อ
ตอบแทนบุญคุณที่ตนให้ความคุ้มครอง หรืออภิสิทธิ์ (ผลประโยชน์) บางอย่างแก่ผู้น้อย จากลักษณะ
ของความสัมพันธ์ดังกล่าวนี้ทำให้บุคคล "ที่มีอำนาจทางการเมืองมากหรือเกียรติยศทางสังคมมาก
ก็จะดึงดูดให้ผู้อื่นมาฝากตัวมากขึ้นตามไปด้วย"⁴¹

³⁷ "พระราชกำหนดใหม่ ข้อ 22", ประมวลกฎหมายรัชกาลที่ 1 ฉบับมหาวิทยาลัย
ธรรมศาสตร์ และการเมือง (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์เรือนแก้วการพิมพ์, 2529), หน้า
380-381.

³⁸ สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาดำรงราชานุภาพ, พระราชพงศาวดาร ฉบับพระราชหัตถเลขา
(เล่ม 2) (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์คลังวิทยา, 2516), หน้า 301-302.

³⁹ อकिन รพีพัฒน์ (เขียน), สังคมไทยสมัยรัตนโกสินทร์ : พ.ศ. 2325-2416
หน้า 192.

⁴⁰ นิธิ เอียวศรีวงศ์, การเมืองไทยสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี, หน้า 211.

⁴¹ เรื่องเดียวกัน, หน้าเดียวกัน.

เจ้าพระยาจักรีและเจ้าพระยาสุรสีห์ เป็นขุนนางคนสำคัญมาตั้งแต่ต้นรัชกาลพระเจ้ากรุงธนบุรี⁴² ซึ่งหมายความว่า เป็นขุนนางที่มีอำนาจทางการเมืองมาก เพราะเป็นขุนนางที่มีบทบาทอย่างสำคัญในการสงครามและการบริหาร ขุนนางทั้งสองมีความก้าวหน้าในหน้าที่ราชการรวดเร็วมาก เพราะเริ่มต้นจากตำแหน่งพระราชวรินทร์และพระมหามนตรีในปีแรกที่รับราชการ (ราว พ.ศ. 2310)

เจ้าพระยาจักรีใช้เวลาเพียงสามปี ก็สามารถเลื่อนตำแหน่งจากพระราชวรินทร์ เป็นเจ้าพระยาจักรีได้ คือ พ.ศ. 2313 ก็ได้รั้งตำแหน่งสมุหนายก เป็นเจ้าพระยาจักรีอย่างเต็มตำแหน่ง⁴³ ส่วนเจ้าพระยาสุรสีห์ ใช้เวลาเพียงสามปีเช่นกันที่ได้เลื่อนจากพระมหามนตรี เป็นเจ้าพระยาสุรสีห์คือ ในปี 2313 หลังจากตีเมืองฝาง พินธุโลกแล้วก็ได้เป็นเจ้าพระยาสุรสีห์พิฆเนศวรราช อยู่สำเร็จราชการเมืองพินธุโลก⁴⁴

ในการสงครามหรือการทัพสองพี่น้องนี้เป็นแม่ทัพคนสำคัญของพระเจ้ากรุงธนบุรีมาตลอด จึงทำให้มีความสำคัญ เด่นชัดมากขึ้น กล่าวคือ นอกจากจะมีความเก่งกล้าสามารถในการรบทัพแล้ว ความสามารถในการชักจูงเกลี้ยกล่อม อันเป็นการใช้อำนาจที่ไม่ต้องใช้กำลัง กองทัพบังคับให้เสียเลือดเสียเนื้อ เจ้าพระยาจักรีได้แสดงความสามารถด้านนี้ให้ประจักษ์เช่นเมื่อสงครามพม่ากับไทยที่เชียงใหม่ เมื่อ พ.ศ. 2317 ได้ยึดได้เชียงใหม่จากพม่าแล้ว

"ครั้งนั้นเจ้าพระยาจักรีให้ไปเกลี้ยกล่อม เจ้าฟ้าเมืองน่าน ก็ยินดีมาลวามักัด เป็นข้าขอบขัณฑสีมาอีกเมืองหนึ่ง จึงได้เมืองเชียงใหม่ เมืองลำพูน เมืองนครลำปาง เมืองน่าน และเมืองแพร่ กลับมาอยู่ในพระราชอาณาเขตกรุงไทย"⁴⁵

⁴² เรื่องเดียวกัน, หน้าเดียวกัน.

⁴³ สมเด็จพระนเรศวรมหาราชทรงพระประชวร, ไทยรบพม่า, หน้า 437.

⁴⁴ เรื่องเดียวกัน, หน้า 430.

⁴⁵ เรื่องเดียวกัน, หน้า 460.

การขึ้นมามีอำนาจเด็ดขาดของเจ้าพระยาจักรีในด้านการรบ (การทัพ) มีตั้งแต่ พ.ศ. 2317 คือคราวที่พ่ายกทัพมารบที่บางแก้ว พระเจ้ากรุงธนบุรี "มีรับสั่งให้เจ้าพระยาจักรีถืออาญาสิทธิไปบัญชาการล้อมพม่าที่บางแก้ว"⁴⁶ ซึ่งสะท้อนให้เห็นว่า เจ้าพระยาจักรีมีอำนาจเด็ดขาดในการบังคับบัญชากองทัพ

เจ้าพระยาจักรีในตำแหน่งสมุหนายกย่อมเป็นผู้มีอำนาจบังคับบัญชาหัวเมืองทางเหนือทั้งปวง ซึ่งสามารถสรุปได้ว่า ในสมัย พระเจ้ากรุงธนบุรี เจ้าพระยาจักรี เริ่มมีความสำคัญเด่นชัดตั้งแต่ปี พ.ศ. 2317-18 เป็นอย่างช้า⁴⁷

เจ้าพระยาจักรีมีอำนาจมากโดยเฉพาะในกรมมหาดไทย เพราะมีตำแหน่งสมุหนายก ตำแหน่งนี้เป็นฐานแห่งการสร้างระบอบอุปถัมภ์ได้เป็นอย่างดี ระหว่างหัวเมืองเหนือทั้งหลายกับเจ้าพระยาจักรี ยิ่งกว่านั้นเจ้าพระยาสุรสีห์น้องชาย ก็เป็นเจ้าเมืองหัวเมืองเอกที่พิษณุโลกอีกด้วย ฉะนั้นฐานทางการเมืองดังกล่าวจึงเป็นปัจจัยให้คนมาฝากตัวกับเจ้าพระยาจักรี และเจ้าพระยาสุรสีห์กันมาก ซึ่งจะเห็นได้ว่า เริ่มตั้งแต่ต้นรัชกาลพระเจ้ากรุงธนบุรีเลยทีเดียว⁴⁸

ฐานะของเจ้าพระยาจักรีดังกล่าวเปิดโอกาสให้มีการสร้างฐานอำนาจ (สะสมทรัพย์สินการอำนาจ) โดยการสร้างความสัมพันธ์เชิงอุปถัมภ์กับขุนนางข้าราชการทั้งในส่วนกลางและหัวเมืองซึ่งสามารถพิจารณาได้ดังนี้

ก. การสร้างความสัมพันธ์กับขุนนางส่วนกลาง

จากความเป็นเจ้าพระยาจักรี เป็นตำแหน่งที่รัชกาลที่ 1 ครองก่อนเหตุการณ์จลาจลในกรุงธนบุรีเกิดขึ้น และบนตำแหน่งนี้พระองค์เป็นผู้ที่ได้รับอัญเชิญเป็นพระมหากษัตริย์นั้นย่อมบ่งชี้ว่า การดำรงตำแหน่งนี้ของพระองค์เป็นตำแหน่งที่มีคุณค่าทางอำนาจทางการเมืองมาก ฉะนั้นการที่จะวิเคราะห์ว่า รัชกาลที่ 1 มีสายสัมพันธ์กับขุนนางคนใด เมื่อไรนั้นสามารถวิเคราะห์

⁴⁶ เรื่องเดียวกัน, หน้า 474.

⁴⁷ นิธิ เอียวศรีวงศ์, การเมืองไทยสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี, หน้า 211.

⁴⁸ เรื่องเดียวกัน, หน้าเดียวกัน.

ได้จากขุนนางที่ได้รับการแต่งตั้งให้ดำรงตำแหน่งสูง ๆ และสำคัญจากพระองค์ ภายหลังจากสถาปนา
กรุงเทพฯ แล้วเพราะว่า

"บุคคลที่ดำรงตำแหน่งสูง ๆ จะต้องเป็นบุคคลที่พระมหากษัตริย์ทรงคุ้นเคย
อย่างดี เป็นส่วนพระองค์ และทรงไว้วางพระราชหฤทัยได้ว่าเป็นผู้จงรัก
ภักดี ต่อพระองค์ด้วยตั้งเห็นได้ว่า ในบรรดาเสนาบดีของรัชกาลที่ 1 ทรง
คุ้นเคยมาเป็นอย่างดีเสียส่วนใหญ่ เป็นบุคคลที่รับราชการภายใต้การบังคับ
บัญชาของพระองค์ท่านมาตั้งแต่ครั้งยังทรงเป็นข้าราชการอยู่ในรัชกาลพระเจ้า
ตากสิน หรือมิฉะนั้นก็เป็นบุคคลที่เคยเป็นผู้ใต้อุปถัมภ์ของพระองค์เป็นส่วนตัว
มาก่อน และเป็นผู้ที่ได้ช่วยเหลือพระองค์ท่านได้เถลิงราชสมบัติ"^{๑๑}

ขุนนางในส่วนกลางที่มีความสัมพันธ์กับ รัชกาลที่ 1 อย่างเด่นชัดมีหลายคน ดังนี้
เจ้าพระยาพระคลังทนน (ทน) ประวัติเดิมเป็นข้าราชการสมัยธนบุรี ได้เป็น
หลวงสรวิชิต นายด่านเมืองอุทัย ซึ่งเป็นเมืองอยู่ใต้บังคับบัญชาของเจ้าพระยาจักรีโดยตรง จึง
มีความใกล้ชิดกับเจ้าพระยาจักรี โดยตำแหน่งหน้าที่และคงได้ฝากตัวกับเจ้าพระยาจักรีมาแล้ว^{๑๒}
การเข้ามารับราชการในสมัยธนบุรี อาจเป็นไปได้ว่า เป็นเพราะหลวงสรวิชิต เป็นเชื้อสาย
เสนาบดีชั้นผู้ใหญ่สมัยอยุธยา คือ เป็นบุตรของเจ้าพระยาสุรบดีรินทร์ ตามหลักฐานที่ ก.ศ.ร.กุหลาบ
ได้อ้างไว้^{๑๓} บทบาทสำคัญของหลวงสรวิชิต ในการช่วยสร้างอำนาจแก่เจ้าพระยาจักรี คือ
"เป็นนายด่านเมืองอุทัยธานี และเป็นกำลังสำคัญคนหนึ่ง ในการร่วมมือกับเจ้าพระยาจักรี ยึด
อำนาจจากพระเจ้ากรุงธนบุรี"^{๑๔} หลวงสรวิชิต เมื่อทราบข่าวว่ากรุงธนบุรีเกิดจลาจล ท่านได้

^{๑๑} อคิน รพีพัฒน์ (แต่ง), สังคมไทยสมัยรัตนโกสินทร์ : พ.ศ. 2325-2416

หน้า 345.

^{๑๒} นิธิ เอียวศรีวงศ์, การเมืองไทยสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี, หน้า 214.

^{๑๓} ก.ศ.ร.กุหลาบ กฤษณานนท์, ประวัติย่อตามลำดับตำแหน่งยศบรรดาศาสนาเสนาบดี
(และ) เสนาบดีจตุรสดมภ์ หรืออธิบดีผู้รั้งตำแหน่งเสนาบดีกรมหรือกระทรวง 6 แห่งกรุงรัตนโกสินทร์
ในระหว่าง 138 ปีมี 113 ตำแหน่ง, หน้า 47.

^{๑๔} นิธิ เอียวศรีวงศ์, การเมืองไทยสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี, หน้า 214.

นำข่าวไปแจ้งแก่เจ้าพระยาจักรีถึงด่านจารึก^{๕๓} การเลือกข้างอยู่กับฝ่ายเจ้าพระยาจักรี และได้คอยช่วยเหลือมาโดยตลอด เป็นความดีความชอบที่ตอบสนองตามหลักระบบการอุปถัมภ์ คือ หลังจากเจ้าพระยาจักรีได้ปราบดาภิเษกเป็นพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกแล้ว โปรดให้หลวงสรวิชิตเป็นพระยานิพนธ์โกษา

"หลวงสรวิชิตจงรักภักดี สัตย์ซื่อ หมายถึงเข้าใต้ละอองพระบาทมาช้านาน แล้วก็ได้เสด็จพระราชดำเนินในการพระราชสงครามมาแต่ก่อนและครั้งนี้ ได้ทำราชการด้วยสมเด็จพระเจ้าหลานเธอ กรมหลวงอนุรักษ์เทเวศร์ จนสำเร็จราชการแล้วได้แต่งตั้งคนเอากิจราชการหนักเบาในเมืองธนบุรีออกไปแจ้งให้ละอองธุลีพระบาท ฉบับ 1 ถึงด่านพระจารึกนั้นมีความชอบ ขอพระราชทานเอาหลวงสรวิชิตให้เป็นพระยานิพนธ์โกษา"^{๕๔}

จากข้อความยกความดีของหลวงสรวิชิตข้างต้นนี้แสดงว่า หลวงสรวิชิตได้ร่วมมือเป็นกำลังให้กับพระยาสุริยภักดิ์ เจ้าเมืองนครราชสีมา (ต่อมาได้เป็นกรมหลวงอนุรักษ์เทเวศร์) ที่ยกกองทัพด้วยกำลังประมาณ 3,000 คน มาล้อมพระยาสุรศรีที่กรุงธนบุรี และก่อนหน้านั้นคงร่วมมือกันทำราชการสนองเจ้าพระยาจักรีในฐานะ "ลูกพี่" มานานแล้ว มิฉะนั้นคงไม่ไว้วางใจให้คอยดูแลเหตุการณ์ในกรุงเทพเป็นแน่แท้

กล่าวกันว่าหลวงสรวิชิตผู้นี้ เป็นผู้ที่ได้ออกไปต้อนรับเจ้าพระยาจักรี เมื่อยกทัพกลับจากเขมร ณ ที่นอกเมือง^{๕๕} แสดงว่า หลวงสรวิชิต เป็นผู้ที่แนบแน่นไว้วางใจของเจ้าพระยาจักรี ดังกล่าวแล้วว่า เมื่อรัชกาลที่ 1 เสด็จถวัลย์ราชย์ก็ได้โปรดเกล้าฯ ให้เป็นพระยาโกษาวิพนธ์ เจ้ากรมพระคลังสินค้า และท้ายที่สุดก็ได้เป็นเจ้าพระยาพระคลัง (หน) แทน เจ้าพระยาพระคลัง (สน) ที่ถูกปลดตำแหน่งลง

^{๕๓} หอสมุดแห่งชาติ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 1 จ.ศ. 1171 เล่มที่ 4 ชื่อแต่งตั้งราชการมหาดไทย กลาโหม กรมท่า กรมเมือง กรมวัง.

^{๕๔} กรมพระสมมตอมรินทร์, เรื่องตั้งเจ้าพระยากรุงรัตนโกสินทร์, หน้า 5.

^{๕๕} อุดิน วิพนธ์, สังคไทยตันรัตนโกสินทร์ : พ.ศ. 2325-1416, หน้า 417.

ตำแหน่งพระยาพระคลังเป็นตำแหน่งที่สำคัญมาก เพราะเป็นตำแหน่งที่สามารถสร้างฐานอำนาจทางเศรษฐกิจให้แก่พระมหากษัตริย์ได้ ฉะนั้นรัชกาลที่ 1 จึงโปรดฯ ให้ขุนนาง อันเป็นที่โปรดปราน และได้วางพระทัย เช่น พระยาพระคลัง (หน) มาครองตำแหน่งนี้

กล่าวกันว่า เจ้าพระยาพระคลัง (หน) มีความสามารถด้านการประพันธ์ ร้อยแก้ว ร้อยกรองอย่างหาตัวจับได้ยาก^{๕๕} และจากความสามารถด้านนี้ของท่านถือได้ว่าเป็นทรัพยากรทางอำนาจประการหนึ่งที่ รัชกาลที่ 1 ทรงนำมาใช้เพื่อสร้างอุดมการณ์ทางการเมือง กล่าวคือ รัชกาลที่ 1 โปรดฯ ให้เจ้าพระยาพระคลัง (หน) แต่งและแปล วรรณกรรมที่เป็นตัวแทนเผยแพร่ อุดมการณ์ของรัฐเช่น ราชธาธิราช เป็นต้น

นอกจากนี้เจ้าพระยาพระคลัง (หน) ยังมีสายสัมพันธ์กับราชวงศ์จักรี ด้วยการแต่งงาน โดยท่านได้มีธิดาคนหนึ่งเป็นพระสนมในรัชกาลที่ 2^{๕๖}

เจ้าพระยาพระคลัง (สน) คงเป็นขุนนางเชื้อสายขุนนางเก่าจากอยุธยาเพราะมีผู้เรียกว่าหม่อมสน เมื่อครั้งอยู่ในตำแหน่ง เจ้าพระยาพระคลัง จึงน่าจะเชื่อได้ว่าเป็นเชื้อสายผู้ดีเก่าจากอยุธยา^{๕๗} เข้ารับราชการในรัชสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรีได้เป็นพระยานิพนธ์โกษาเจ้ากรมพระคลังสินค้า นิธิ เอียวศรีวงศ์ กล่าวว่า ขุนนางท่านนี้ได้ฝากตัวกับเจ้าพระยาจักรี เมื่อปลายรัชกาลพระเจ้ากรุงธนบุรี^{๕๘} ดังนั้นเมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกเถลิงถวัลยราชสมบัติ ก็ได้รับพระราชทานตำแหน่งเสนาบดีคลัง ซึ่งเป็นหนึ่งในบรรดาขุนนางลูกขุน ณ ศาลาที่เหลือจากสมัยธนบุรี เพียงไม่กี่คน^{๕๙} การที่พระยานิพนธ์โกษา (สน) ได้รับราชการหลังเถลิงถวัลยราชย์ ของรัชกาลที่ 1 อาจเป็นเพราะว่าได้ฝากตัวกับเจ้าพระยาจักรี(รัชกาลที่ 1) ตอนปลายสมัยธนบุรี ซึ่งเป็นการเลือกที่จะเป็นคนของเจ้าพระยาจักรี ประการหนึ่ง ส่วนอีกประการหนึ่งคงเป็นเพราะความ

^{๕๕} เรื่องเดียวกัน, หน้าเดียวกัน.

^{๕๖} เรื่องเดียวกัน, หน้าเดียวกัน.

^{๕๗} กรมพระสมมตอมรินทร์ และสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ, เรื่องตั้งเจ้าพระยากรงรัตนโกสินทร์, หน้า 6.

^{๕๘} นิธิ เอียวศรีวงศ์, การเมืองไทยสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี, หน้า 213.

^{๕๙} เรื่องเดียวกัน, หน้า 213-214.

จำเป็นของรัชกาลที่ 1 ที่ต้องพึ่งพาอาศัยความชำนาญในการปฏิบัติงานของเจ้าพนักงานด้านการคลังของคนเก่า ซึ่งในระยะแรก ๆ ของการตั้งกรุงศรีอยุธยาอาศัยความสามารถของบุคคลที่พอจะไว้ใจได้ให้ทำงานไประยะหนึ่งก่อนแล้วจึงหาโอกาสให้คนที่เข้าหลวงมาแต่แรก ๆ เข้าทำงานแทน และโอกาสดังกล่าวก็มาถึงเมื่อเจ้าพระยาคลัง (สน) บกพร่องในหน้าที่อันเป็นเหตุให้ปลดออกจากตำแหน่ง โดยให้ไปเป็นพระยาศรีอัครราช ข้าราชการในกรมท่า ซึ่งเป็นตำแหน่งที่ต่ำลงไปจากเดิม

"แล้วโปรดแต่งตั้งหลวงสรวิชิต (หน)...เป็นพระยาพิพัฒน์โกษา (หน)
ช่วยราชการกรมพระคลัง แล้วเลื่อนเป็นเจ้าพระยาพระคลัง (หน)"^๑

เจ้าพระยาอภัยราชา (ปิ่น) เป็นบุตรขุนนางเก่าสมัยอยุธยาคือ บุตรของเจ้าพระยามหาสมบัติ (ผล)^๒ ซึ่งเป็นน้องของ "มก" (กรมหมื่นนรินทรพิทักษ์) อันเป็นสามีของ "กุ" หรือ พระภักดีของกรมหลวงนรินทรเทวี ดังนั้นจะเห็นว่า เจ้าพระยาอภัยราชา (ปิ่น) มีความเกี่ยวข้องด้านความเป็นญาติกับรัชกาลที่ 1 ด้วย ความสัมพันธ์ที่เริ่มจากความเป็นญาติกันอาจเป็นจุดเริ่มต้นของการฝากตัวเกิดขึ้น นายปิ่นได้มาเป็นเสมียนของเจ้าพระยาจักรี^๓ ดังนั้นจึงเป็นที่แน่ชัดว่านายปิ่น เป็นข้าหลวงเดิมของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก^๔ ในปลายรัชกาลพระเจ้ากรุงธนบุรี เสมียนปิ่นของเจ้าพระยาจักรีมิบทบาทสำคัญในการช่วยเหลือเจ้าพระยาจักรี กล่าวคือ ในระหว่างที่เจ้าพระยาจักรียกทัพไปปราบเมืองเขมรนั้นเสมียนปิ่นเป็นผู้ทำบัญชี พระราชทรัพย์ในท้องพระคลังหลวงคอยทำเจ้าพระยาจักรีกลับจากเมืองเขมร และยังเป็นผู้ที่รวบรวมคนมาช่วยกรมพระราชวังหลัง (พระยาสุรโยธย) เมื่อยึดอำนาจที่เมืองธนบุรี^๕ แล้ว

^๑ หอสมุดแห่งชาติ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 1 จ.ศ. 1171, เลขที่ 4 ชื่อแต่งตั้ง
ราชการมหาดไทย กลาโหม กรมท่า กรมเมือง กรมวัง.

^๒ อคิน รัตน์, สังคมไทยสมัยรัตนโกสินทร์ พ.ศ. 2325-2416, หน้า 415.

^๓ นิธิ เอียวศรีวงศ์, การเมืองสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี, หน้า 213.

^๔ กรมพระสมมตอมรินทร์ และสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี, เรื่องตั้งเจ้าพระยา
กรุงรัตนโกสินทร์, หน้า 5-6.

^๕ นิธิ เอียวศรีวงศ์, การเมืองไทยสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี, หน้า 213.

พระราชดำเนิรสงครามมาหลายครั้งต้องคัดราวูชข้าศึก แล้วครั้งนี้คิดอ่านสืบสวนชวนนายทัพนายกอง อาณาประชาราษฎร์มาตีเอามหานครธนบุรีได้^{๕๕} นับว่านายปิ่น เป็นผู้หนึ่งที่ได้อวยลัมล้างอำนาจพระเจ้ากรุงธนบุรี และช่วยให้รัชกาลที่ 1 ได้เถลิงถวัลยราชย์^{๕๖} ด้วยความดีความชอบดังกล่าว นายปิ่นจึงได้รับการโปรดฯ ให้เป็นเจ้าพระยาพลเทพ เสนาบดีนา^{๕๗} ปิ่น "มีความชอบมากขอพระราชทานตั้งให้เป็นพระยาพลเทพ พระราชทานเครื่องยศให้มีเสลี่ยงคานหามลัดโทนคนใช้ตามถานาคักดิ์"^{๕๘} ในฐานะข้าหลวงเดิมท่านมีความก้าวหน้าในหน้าที่ราชการตามลำดับคือ เมื่อเจ้าพระยามหาเสนา (ขุนนาคร) สมุหกลาโหม ถึงแก่อสัญกรรม ในปี พ.ศ. 2338 ท่านก็ได้เป็นอัครมหาเสนาบดีกลาโหมแทน และเมื่อผลัดแผ่นดินมาเป็นรัชสมัยรัชกาลที่ 2 ท่านได้เป็นเจ้าพระยาอภัยราชา ข้าราชการที่ดำรงตำแหน่งสูงสุดในวังหน้า^{๖๐}

จากเรื่องของปิ่นเราจะเห็นได้ว่า เจ้าพระยาจักรีมีสายสัมพันธ์กับลูกน้องที่ฝากตัวมาแต่ต้น (ข้าหลวงเดิม) และมีการเกี่ยวดองเป็นญาติกันอีกด้วย ลักษณะความสัมพันธ์เช่นนี้มีความแนบแน่นมาก การเข้ามาฝากตัวของปิ่นเข้ามาในฐานะเป็นทหาร อยู่ใต้บังคับบัญชาของเจ้าพระยาจักรีอันเป็นสมุหนายก ซึ่งเป็นตำแหน่งที่สูง ถือว่าเป็นตำแหน่งที่ดึงดูดให้คนเข้ามาสวามิภักดิ์ได้ ในขณะเดียวกัน ผู้มาฝากตัวกับเจ้าพระยาจักรีย่อมคิดว่า เจ้าพระยาจักรีในฐานะ "ลูกพี่" ย่อมปกป้องคุ้มครองและให้ผลประโยชน์แก่ตนได้จึงยอมฝากตัวเป็น "ลูกน้อง"

^{๕๕} กรมสมมตอมรินทร์, เรื่องตั้งเจ้าพระยากรุงรัตนโกสินทร์, หน้า 4.

^{๕๖} อคิน รพีพัฒน์, สังคัมไทยสมัยต้นรัตนโกสินทร์ : พ.ศ. 2325-2416, หน้า 415-416.

^{๕๗} เรื่องเดียวกัน, หน้า 416.

^{๕๘} กรมสมมตอมรินทร์ และสมเด็จพระยาตำราจรราชานภาพ, เรื่องตั้งเจ้าพระยากรุงรัตนโกสินทร์, หน้า 4.

^{๖๐} อคิน รพีพัฒน์, สังคัมไทยสมัยต้นรัตนโกสินทร์ : พ.ศ. 2325-2416, หน้า 416.

เจ้าพระยารัตนาพิพิธ (สน) เป็นบุตรขุนนางเก่าครั้งอยุธยา มีความจงรักภักดีมาก และทำราชการมานาน มีความชอบมาก ในครั้งรับราชการสมัยธนบุรีได้เป็นพระอักษรสุนทรเสมียนมหาดไทย⁷¹ อันเป็นตำแหน่งขึ้นกับเจ้าพระยาจักรี ซึ่งเป็นข้าหลวงเดิมอย่างแน่นอน⁷² เมื่อรัชกาลที่ 1 เถลิงถวัลยราชย์ พระอักษรสุนทรจึงได้เป็นเจ้าพระยารัตนาพิพิธ (สน) อัครเสนาบดีมหาดไทย ทั้งนี้เพราะมีความชอบมาก จึงทรงแต่งตั้งให้ควบคุมดูแลมหาดไทย⁷³ อันเป็นตำแหน่งหน้าที่ที่มีความสำคัญมาก ซึ่งรัชกาลที่ 1 ทรงเคยดำรงมาก่อน ฉะนั้นจึงหาคนที่ไว้วางใจและมีความชอบมากมาแทน

เจ้าพระยามหาเสนา (ปลื) อัครมหาเสนาภลาภิโหม เป็นบุตรของเสนาบดีภลาภิโหม ในรัชสมัยพระเจ้าบรมโกศ (พ.ศ. 2275-2301)⁷⁴ ที่เรียกว่าเสนาบดีภลาภิโหมคลองแกบล⁷⁵ เจ้าพระยามหาเสนา (ปลื) มีประสบการณ์ราชการสูง เพราะเคยเป็นมหาดเล็กหลวงในรัชสมัยพระเจ้าเอกทัศ (พ.ศ. 2301-2310)⁷⁶ เมื่อหลังกรุงศรีอยุธยาแตก ท่านปลืได้ร่วมมือกับกรมหมื่นเทพนิพิฐเมืองพิมาย และกรมหมื่นเทพนิพิฐแต่งตั้งให้ท่านปลืเป็นพระมหาเทพ⁷⁷ เมื่อกองทัพพระเจ้ากรุงธนบุรีเอาชนะชุมนุมพิมายของกรมหมื่นเทพนิพิฐได้ พระมหาเทพ (ปลื) จึงได้มาอยู่ใต้บังคับบัญชาของพระเจ้ากรุงธนบุรี โดยได้รับแต่งตั้งให้เป็นพระพลเมือง ข้าราชการเมืองพิษณุโลก⁷⁸ หรือบางแห่งว่าเป็นพระพลเมืองเหนือ⁷⁹ และตอนปลายรัชสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรีได้เป็นเจ้าเมือง

⁷¹ เจ้าพระยาพิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 1 (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์คุรุสภา, 2503), หน้า 18.

⁷² นิธิ เอียวศรีวงศ์, การเมืองไทยสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี, หน้า 200 และสุพรรณิเพ็งแสงทอง, "พระมหากษัตริย์ พระบรมวงศานุวงศ์ และขุนนาง : การเมืองไทยสมัยรัตนโกสินทร์ พ.ศ. 2325-2416", หน้า 42.

⁷³ เจ้าพระยาพิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 1, หน้า 21.

⁷⁴ อคิน รพีพัฒน์, สังคัมไทยสมัยต้นรัตนโกสินทร์ : พ.ศ. 2325-2416, หน้า 414.

⁷⁵ นิธิ เอียวศรีวงศ์, การเมืองไทยสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี, หน้า 212.

⁷⁶ อคิน รพีพัฒน์, สังคัมไทยสมัยต้นรัตนโกสินทร์ : พ.ศ. 2325-2416, หน้า 414.

⁷⁷ เรื่องเดียวกัน, หน้าเดียวกัน.

⁷⁸ เรื่องเดียวกัน, หน้าเดียวกัน.

⁷⁹ เจ้าพระยาพิพากรวงศ์, ลำดับสกุลเก่าบางสกุล ภาคที่ 3 (สกุลเจกกอหมัด) (พระนคร : พิมพ์ในงานศพเจ้าพระยาราชภักดีกรมมิตร), 2473, หน้า 22.

เพชรบูรณ์^{๑๐} จะเห็นว่าทั้งเมืองพิษณุโลกและเพชรบูรณ์ต่างก็เป็นเมืองอยู่ใต้อำนาจปกครอง ควบคุมดูแลของมหาดไทย โดยเฉพาะตอนปลายรัชกาลพระเจ้ากรุงธนบุรี ซึ่งเป็นช่วงที่เจ้าพระยาจักรีมีอำนาจ ในกรมมหาดไทยค่อนข้างเด็ดขาดอยู่ แล้วจะพยายามส่งลูกน้องของตนไปปกครองหัวเมืองเหล่านั้นอันเป็นการขยายวงอำนาจให้ครอบคลุมพื้นที่มากยิ่งขึ้น

เมื่อผลัดแผ่นดินจากพระเจ้ากรุงธนบุรีมาเป็นแผ่นดินในรัชกาลที่ 1 พระยาเพชรบูรณ์ (ปลี) ได้เป็นสมุหกลาโหมคนแรกของกรุงรัตนโกสินทร์^{๑๑} ด้วยความดีที่ยกย่องว่า "สัตย์ซื่อ สู้เสียชีวิต การราชการ การสงครามในไต่ละอองธุลีฯ สมเด็จพระอนุชาธิราชเจ้า แต่เดิมมาความชอบมาก แล้วก็เป็นผู้บุตรพระยากลาโหมแต่ก่อน"^{๑๒} ข้อความดังกล่าวสะท้อนให้เห็นว่าท่านเป็นคนสนิทของเจ้าพระยาสุรสีห์ ขณะดำรงตำแหน่งเป็นเจ้าเมืองพิษณุโลก ช่วงเวลาการเข้ามารับราชการและเป็นลูกน้องเจ้าพระยาสุรสีห์คงเป็น พ.ศ. 2313 ซึ่งเป็นปีที่พระเจ้ากรุงธนบุรีตีได้เมืองพิจิตรและได้ท่านปลีมาอยู่ใต้บังคับบัญชาด้วย ฉะนั้นท่านปลีจึงเป็นคนเก่าแก่ร่วมรบ เสี่ยงชีวิตร่วมกับเจ้าพระยาสุรสีห์มาช้านาน และยังเป็นบุตรของเจ้าพระยาสุรสีห์คนกรุงเก่าอีกด้วยย่อมเป็นคุณสมบัติที่ช่วยสร้างความแนบแน่นกับกลุ่มของเจ้าพระยาจักรีเป็นอย่างมากจนได้เป็นเจ้าพระยามหาเสนา ตำแหน่งสมุหพระกลาโหมดังกล่าวแล้ว

ความสัมพันธ์ของท่านปลีกับกลุ่มเจ้าพระยาจักรี นอกจากจะอาศัยความเป็นบุตรขนนางเก่าและความเป็นทหารของตนแล้ว ท่านปลียังมีน้องสาวต่างมารดาชื่อ แจ่มได้เป็นท้าววรจันทร์ในรัชกาลที่ 1 และถวายบุตรสาวเป็นเจ้าจอมในรัชกาลที่ 1 ด้วย^{๑๓}

^{๑๐} นิธิ เอียวศรีวงศ์, การเมืองไทยสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี, หน้า 212.

^{๑๑} สุพรรณิ เฝิงแสงทอง, "พระมหากษัตริย์ พระบรมวงศานุวงศ์ และขุนนาง : การเมืองไทยสมัยรัตนโกสินทร์ พ.ศ. 2325-2416", หน้า 43.

^{๑๒} หอสมุดแห่งชาติ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 1 จ.ศ. 1171 เลขที่ 4 ชื่อแต่งตั้งราชการมหาดไทย กลาโหม กรมท่า กรมเมือง กรมวัง.

^{๑๓} เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, ลำดับสกุลเก่าบางสกุล ภาคที่ 3 (สกุลเจกอะหมัด) หน้า 24.

กล่าวกันว่า เจ้าพระยามหาเสนาได้ไปราชการสงครามคราวตีเมืองทวาย ปี พ.ศ. 2330^{๖๔} สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงกล่าวว่า ตายในที่รบ ซึ่งตรงกับพงศาวดารพม่า แต่ในพระราชพงศาวดารบอกว่า หายไปไม่รู้ว่าจะเป็นหรือตาย^{๖๕} หลังจากนั้นจึงแต่งตั้งให้พระยามราช (ขุนนาค) เป็นเจ้าพระยามหาเสนาสมุหกลาโหมแทน^{๖๖}

เจ้าพระยามราช (อินหรือทองอิน) เสนาบดีกรมเมือง เป็นเชื้อสายผู้ดีเก่าอยุธยา^{๖๗} เริ่มรับราชการในสมัยธนบุรีด้วยตำแหน่งหลวงอินทราธิบดีสิหราชรองเมือง^{๖๘} ซึ่งเป็นตำแหน่งที่ไม่สูงนัก เพราะมีศักดินาเพียง 100 เท่านั้น ความสัมพันธ์ระหว่างท่านผู้นี้กับเจ้าพระยาจักรีนั้น นิธิ เอียวศรีวงศ์ ระบุว่า หลวงอินทราธิบดีสิหราชรองเมือง "ได้ฝากตัวกับเจ้าพระยาจักรีตั้งแต่ดำรงยศและตำแหน่งเป็นพระยามราชแล้ว จึงนับว่าเป็นทั้งกลุ่มเชื้อสายขุนนางอยุธยาที่ฝากตัวกับเจ้าพระยาจักรีและเป็นทั้งข้าราชการในกรมเมือง ซึ่งมีบางกลุ่มฝากใฝ่อยู่กับเจ้าพระยาจักรีมาแต่ครั้งที่ขึ้นพระยามราช"^{๖๙} เมื่อเจ้าพระยาจักรีปราบดาภิเษกแล้วก็ได้เป็น พระยามราชเสนาบดีเมือง^{๗๐} ท่านได้เป็นเสนาบดีกรมเมืองคนแรกของกรุงรัตนโกสินทร์ เพราะ "เป็นคนเก๋ารัฐนบราชการในกรมพระนครบาล"^{๗๑} ครั้นเมื่อราว พ.ศ. 2328 เกิดสงครามกับพม่า ท่านถูกถอดออกจากตำแหน่งเจ้าพระยามราช ทั้งนี้เพราะท่านไม่สามารถปฏิบัติหน้าที่บังคับบัญชา กองทัพได้และต่อมาดูเหมือนว่าจะถูกลดตำแหน่งมาเป็นพระยามหาธีราช ผู้ช่วยเสนาบดีกรมเมือง^{๗๒}

^{๖๔} อคิน รพีพัฒน์, สังคัมไทยสมัยรัตนโกสินทร์ : พ.ศ. 2325-2416, หน้า 415.

^{๖๕} สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพ, ไทยรบพม่า, หน้า 630-631.

^{๖๖} อคิน รพีพัฒน์, สังคัมไทยสมัยรัตนโกสินทร์ : พ.ศ. 2325-2416, หน้า 415.

^{๖๗} นิธิ เอียวศรีวงศ์, การเมืองไทยสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี, หน้า 213.

^{๖๘} เจ้าพระยาพิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1, หน้า 18.

^{๖๙} นิธิ เอียวศรีวงศ์, การเมืองไทยสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี, หน้า 213.

^{๗๐} อคิน รพีพัฒน์, สังคัมไทยสมัยรัตนโกสินทร์ : พ.ศ. 2325-2416, หน้า 420.

^{๗๑} กรมพระสมมตอมรินทร์ และสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพ, เรื่องตั้งเจ้าพระยากรุงรัตนโกสินทร์, หน้า 11.

^{๗๒} อคิน รพีพัฒน์, สังคัมไทยสมัยรัตนโกสินทร์ : พ.ศ. 2325-2416, หน้า 420.

เจ้าพระยาธรรมมา (บุญรอด) เป็นบุตรพระยามณฑิยบาลกรุงเก่าอยู่ในสกุลพราหมณ์ ท่านบุญรอด เคยรับราชการในกรมวังมาแต่เมื่อครั้งกรุงศรีอยุธยายังไม่เสียแก่พม่า^{๙๓} ด้วยความที่เคยมีความรู้ความสามารถอันเป็นทรัพยากรติดตัวมาแต่ครั้งรับราชการสมัยอยุธยา จึงได้เป็นพระยาธรรมมาในรัชสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี^{๙๔} ท่านบุญรอดมีความก้าวหน้าในหน้าที่ราชการได้เลื่อนเป็นพระยาธรรมมาธิกรณ์^{๙๕} อย่างไรก็ตามพระยาธรรมมาก็เลือกที่จะฝักใฝ่อยู่กับเจ้าพระยาจักรีในรัชกาลพระเจ้ากรุงธนบุรี^{๙๖} เมื่อรัชกาลที่ 1 เสด็จถวัลย์ราชย์แล้วท่านเป็น เจ้าพระยาธรรมมาธิกรณ์ เสนาบดีกรมวัง ด้วยมีความชอบว่า "พระยาธรรมมานั้นได้โดยเสด็จทำการสงครามแต่เดิมมา แล้วก็สัจย์ซื่อสุจริตมั่นคงต่อใต้ละอองสุลหุ มีความชอบมาก ครั้นจะยกไปเป็นกรมอื่นนั้นไม่ได้ ด้วยพระยาธรรมมารู้ขนบราชการชัดเจนในกรมวังอยู่แล้ว ให้เลื่อนเป็นเจ้าพระยาธรรมมา"^{๙๗} ครั้นต่อมาถูกปลดออกจากตำแหน่งเสนาบดีวัง เพราะเมื่อคราวเกิดสงครามกับพม่า ท่านได้รับการแต่งตั้งให้เป็นแม่ทัพ แต่ไม่ยอมสู้ ต่อมาได้รับแต่งตั้งเป็นพระยาเพชรราชา เจ้ากรมคชบาล และต่อมาได้เลื่อนเป็นเจ้าพระยา^{๙๘}

สำหรับเจ้าพระยาธรรมมา (ทองดี) นิธิ เอียวศรีวงศ์ กล่าวว่า เป็นบุตรผู้ดีครั้งกรุงเก่า ที่เข้าใจเป็นเช่นนั้นเพราะจากข้อเขียนของเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ มีการเรียกขานว่า "หม่อมทองดี"^{๙๙} ท่านทองดีอยู่ที่อุปถัมภ์ของ เจ้าพระยาจักรี^{๑๐๐} ในช่วงรัชสมัยพระเจ้ากรุง

^{๙๓} นิธิ เอียวศรีวงศ์, การเมืองไทยสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี, หน้า 212.

^{๙๔} อคิน รพีพัฒน์, สังคมไทยสมัยต้นรัตนโกสินทร์ : พ.ศ. 2325-2416, หน้า 418.

^{๙๕} ญัฐวุฒิ สติสงคราม, 29 เจ้าพระยา, หน้า 1-2.

^{๙๖} นิธิ เอียวศรีวงศ์, การเมืองไทยสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี, หน้า 212.

^{๙๗} หอสมุดแห่งชาติ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 1 จ.ศ. 1144 (พ.ศ. 2325) เล่มที่ 1/1 ชื่อตั้งพระบรมวงศานุวงศ์ และข้าราชการ.

^{๙๘} อคิน รพีพัฒน์, สังคมไทยสมัยต้นรัตนโกสินทร์ : พ.ศ. 2325-2416, หน้า 418.

^{๙๙} นิธิ เอียวศรีวงศ์, การเมืองไทยสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี, หน้า 214.

^{๑๐๐} อคิน รพีพัฒน์, สังคมไทยสมัยต้นรัตนโกสินทร์ : พ.ศ. 2325-2416, หน้า 419 และ นิธิ เอียวศรีวงศ์, การเมืองไทยสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี, หน้า 214.

ธนบุรี จะรับราชการตำแหน่งใดไม่ปรากฏ หลังจากรัชกาลที่ 1 ครองราชย์แล้ว ได้รับพระราชทานแต่งตั้งเป็นจมื่นสีหรัศคฤ์ ข้าราชการในกรมมหาดเล็กหลวง การดำรงตำแหน่งนี้สะท้อนให้เห็นว่า ท่านทองดีเป็นคนใกล้ชิดรัชกาลที่ 1 ตั้งแต่ครั้งยังทรงเป็นเจ้าพระยาจักรีอยู่ เมื่อรัชกาลที่ 1 ขึ้นครองราชย์ท่านก็เป็นมหาดเล็ก โดยอยู่ในกลุ่มข้าหลวงเดิมประเภททนาย และข้าราชการชั้นผู้น้อย¹⁰¹ ด้วยความเป็นคนที่เคยใกล้ชิดมานานและเป็นที่โปรดปราน จึงได้เลื่อนเป็นพระยาศรีนิพนธ์ เจ้ากรมพระคลังสินค้า และเมื่อเจ้าพระยาธรรมา (บุญรอด) เสนาบดีกรมวังถูกปลดออกจากตำแหน่งดังกล่าวแล้ว ก็ได้เป็นเจ้าพระยาธรรมา (ทองดี) แทน¹⁰²

บุคคลที่มีความสนิทสนมคุ้นเคยกับรัชกาลที่ 1 เป็นเวลายาวนานและมีบทบาทสำคัญในการผลักดันให้รัชกาลที่ 1 ทรงมีอำนาจอีกคนหนึ่งคือ เจ้าพระยามหาเสนา (บุญนาค)¹⁰³ ขุนนางคนนี้เป็นมิตรสนิทของรัชกาลที่ 1 มาตั้งแต่สมัยอยู่ในกรุงศรีอยุธยาด้วยกัน เจ้าพระยามหาเสนา (บุญนาค) คนนี้เป็นบุตรขุนนางอยุธยาชั้นผู้ใหญ่คือ เจ้าพระยาอัครเสนา (เสน) ในสมัยพระเจ้าเอกทัศ ครั้นเมื่อกรุงศรีอยุธยายังไม่แตก เจ้าพระยามหาเสนา (บุญนาค) ผู้นี้เป็นหัวหน้าหมวดมหาดเล็กหลวง ครั้นเมื่อกรุงศรีอยุธยาแตกแล้ว จึงได้ไปอาศัยอยู่กับรัชกาลที่ 1 ซึ่งเป็นยกกระบัตรอยู่เมืองราชบุรี¹⁰⁴

เมื่อไทยก่อกบฏและสถาปนากรุงธนบุรีได้แล้ว รัชกาลที่ 1 ขณะนั้นทรงได้ดำรงตำแหน่งเป็นสมุหนายกอยู่นั้น มีบุญนาค เป็นเสมียนทนาย¹⁰⁵ ให้พระองค์ แม้ว่าจะให้ท่านบุญนาครับราชการท่านก็ปฏิเสธที่จะรับตำแหน่งราชการใด ๆ ในสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี เพราะเคยมีเรื่องบาดหมางใจ

¹⁰¹ "คำพิพากษาตั้งข้าราชการในแผ่นดิน พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 1", หน้า 22-23.

¹⁰² อคิน รพีพัฒน์, สังคมไทยสมัยต้นรัตนโกสินทร์ : พ.ศ. 2325-2416, หน้า 419.

¹⁰³ ศึกษาบทบาททางการเมืองการปกครองของเสนาบดีตระกูลบุญนาคโดยละเอียดจาก ปิยนาด บุญนาค, บทบาททางการเมืองการปกครองของเสนาบดีตระกูลบุญนาค, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์พิมพ์แฉศ 2520).

¹⁰⁴ เรื่องเดียวกัน, หน้า 7.

¹⁰⁵ ตำแหน่งนายฉลองไนยนาถ

กันมาก่อน¹⁰⁶ ถ้ามองในแง่ของความจงรักภักดี เป็นคนของรัชกาลที่ 1 แล้วจะเห็นว่า บุนนาค เป็นคนของรัชกาลที่ 1 อยู่ใกล้ชิดคอยรับใช้เป็นการส่วนตัวจริง ๆ แม้แต่ตำแหน่งราชการใด ๆ ก็ไม่รับการกระทำที่แสดงออกของนายบุนนาคอย่างน้อยที่สุดเรามองเห็นว่า เขาเป็นคนของรัชกาลที่ 1 มาก และการไม่รับราชการอาจเป็นสัญลักษณ์ว่าเขาเองเลือกข้างที่จะอยู่กับเจ้าพระยาจักรีอย่างสมบูรณ์

สายสัมพันธ์ระหว่างรัชกาลที่ 1 กับเจ้าพระยามหาเสนา (บุนนาค) ไม่ได้อยู่เพียงแต่เจ้าพระยามหาเสนา คอยทำงานสนองรัชกาลที่ 1 โดยใกล้ชิดเท่านั้น หากยังเกี่ยวพันกันทางการสมรสอีกด้วย กล่าวคือ "เมื่อภรรยาถูกปล้นฆ่า ท่านก็ได้แต่งงานใหม่กับคุณนวล น้องสาวพระบรมราชินี ในรัชกาลที่ 1"¹⁰⁷ ซึ่งเจ้าคุณนวลคนนี้คือ ผู้ที่ได้เลียงราชโอรสรัชกาลที่ 1 ซึ่งต่อมาได้เป็นรัชกาลที่ 2¹⁰⁸

นอกจากนี้ ฮิตาที่เกิดจากลิ้ม ภรรยาเดิมของเจ้าพระยามหาเสนา (บุนนาค) ชื่อ ตานี ก็ถวายตัวเป็นเจ้าจอมในรัชกาลที่ 1¹⁰⁹ และได้เป็นเจ้าจอมมารดาต่อมา¹¹⁰ ความสัมพันธ์ยิ่งลึกซึ้งขึ้นไปอีก ด้วย เหตุุนอกจากจะเป็น "คู่เขย" แล้วยังเป็น "พ่อตาลูกเขย" กันอีกด้วย

สายสัมพันธ์อย่างลึกซึ้งทั้งหน้าที่การงาน ซึ่งร่วมทำกันมากับรัชกาลที่ 1 เป็นเวลานาน เห็นผลชัดเจนยิ่งขึ้น เมื่อรัชกาลที่ 1 เถลิงราชสมบัติแล้ว ก็ทรงแต่งตั้งนายบุนนาคเป็นพระยาอุไทยธรรม ต่อมาได้เป็นพระยามรราชได้พระราชทานที่อยู่อาศัยในบริเวณเดียวกับเสนาบดี

¹⁰⁶ ปิยนาด บุนนาค, บทบาททางการเมืองการปกครองของเสนาบดีตระกูลบุนนาค หน้า 7.

¹⁰⁷ อคิน รพีพันธ์, สังคมไทยสมัยต้นรัตนโกสินทร์ : พ.ศ. 2325-2416, หน้า 414-415.

¹⁰⁸ เรื่องเดียวกัน, หน้า 349-350.

¹⁰⁹ ปิยนาด บุนนาค, บทบาททางการเมืองการปกครองเสนาบดีตระกูลบุนนาค, หน้า 9.

¹¹⁰ ปิยนาด บุนนาค, "ระบอบเครือญาติและระบอบอุปถัมภ์" เอกสารการสอนชุดวิชา ศึกษานโยบายการเมืองไทย สาขาวิชาศิลปศาสตร์ มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมมาธิราช (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมมาธิราช, 2532), หน้า 232.

ต่าง ๆ ในปี 2330 เมื่อโจมตีเมืองทวาย เจ้าพระยามหาเสนา (ปลี) แม่ทัพไทยถึงแก่นิจกรม ตำแหน่งอัครมหาเสนาบดี กลาโหมว่างลง และท่านขุนนาคก็ได้รับแต่งตั้ง เป็นเจ้าพระยามหาเสนา อัครเสนาบดีกลาโหม ได้ดำรงตำแหน่งนี้จนกระทั่งถึงแก่นิจกรม¹¹¹

เจ้าพระยามหาเสนา (ขุนนาค) เป็นนักรบเคียงบ่าเคียงไหล่และทำหน้าที่เป็นองครักษ์ รัชกาลที่ 1 ไปด้วยในตัว กล่าวคือ ท่านได้ออกรบพร้อมกับรัชกาลที่ 1 พ.ศ. 2328 ไปรบกับพระเจ้าปดุง ในศึกสงครามเก้าทัพ คราวยกทัพไปตีเมืองทวาย พ.ศ. 2330 เป็นแม่ทัพออกไปรักษาเมืองทวายในปี 2339 ร่วมรบที่ล้านนาไทย เพื่อขับไล่พม่า¹¹² และท่านยังแสดงบทบาทเป็นองครักษ์ เช่นคราวกรมพระราชวังบวรฯ ประชวร รัชกาลที่ 1 เสด็จไปพยาบาล มีเจ้าพระยามหาเสนา (ขุนนาค) ซึ่งขณะนั้นเป็นเจ้าพระยามรราช ไปด้วยโดยจัดการล้อมวงเอง¹¹³

พระราชพงศาวดาร กล่าวสรรเสริญ นายขุนนาคว่า คนนี้เป็นบุตรขุนนางเก่าอยุธยา คือบุตรของพระยาจำแสนยากร อันเป็นคุณสมบัติที่คนสนิทของรัชกาลที่ 1 มักมีกันทุกคน ท่านขุนนาคทำราชการโดยมิได้คิดถึงลาภยศ มุ่งแต่จะรับใช้เจ้าพระยาจักรีเป็นสำคัญ "มิได้คิดเข้าทำราชการ หายศบรรดาศักดิ์ พึ่งแต่พระเดชพระคุณให้ใช้สอยได้ตามเสด็จไป การพระราชการสงครามทุกครั้ง"¹¹⁴

สัมพันธ์ภาพอันยาวนานและลึกซึ้งระหว่างรัชกาลที่ 1 และเจ้าพระยามหาเสนา(ขุนนาค) ส่งผลให้นายขุนนาคสนับสนุนรัชกาลที่ 1 และได้รับความดีตอบแทน ด้วยการได้เลื่อนตำแหน่งอย่างต่อเนื่อง คือ จากพระยาอุไทยธรรม เป็นเจ้าพระยามรราช เจ้าพระยาอรรคมหาเสนา (หรือเจ้าพระยามหาเสนา) ที่สมุหกลาโหม¹¹⁵

¹¹¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 414-415.

¹¹² สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชทรงพระประชวร, ไทยรบพม่า, หน้า 552-639.

¹¹³ เจ้าพระยาท้าวพริ้งวงค์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 1, หน้า 285-286.

¹¹⁴ เรื่องเดียวกัน, หน้า 21.

¹¹⁵ ปิยนาด ขุนนาค, บทบาททางการเมืองการปกครองเสนาบดีตระกูลขุนนาค, หน้า 8.

ทายาทของเจ้าพระยามหาเสนา (ขุนนาค) ที่เกิดจากเจ้าคุณนวล คือ ดิศ ขุนนาค เริ่มรับราชการเป็นนายสดจินดา หุ้มแพรมหาดเล็ก ท่านดิสได้รับราชการบนรากฐานที่บิดาของท่านได้วางไว้อย่างมั่นคงตั้งกล่าวแล้ว จนมีตำแหน่งสูงสุดคือ ได้เป็นสมเด็จเจ้าพระยามหาประยูรวงศ์ ในรัชสมัยรัชกาลที่ 4¹¹⁶ ลักษณะการไต่เต้าสู่ตำแหน่งขุนนางในระดับสูงเราเห็นชัดว่า ใช้วิธีการสร้างความสัมพันธ์เชิงอุปถัมภ์ ทั้งด้านเครือญาติและการฝากตัว เพื่อให้เกิดความคุ้นเคยไว้วางใจกัน เช่นกรณีของดิส ขุนนาค ผู้ซึ่งอาศัยฐานความเป็นเครือญาติกับราชวงศ์จักรี ด้วยการเสริมสร้างความสัมพันธ์ส่วนตัวเข้าไปดังนี้

"เริ่มจากเจ้าพระยามหาเสนา (ขุนนาค) ข้าหลวงเดิมรัชกาลที่ 1... นายดิส ในฐานะจมื่นไวยวรนาถ มหาดเล็ก หลวง สมัยนั้น (เริ่มถวายตัวเป็นมหาดเล็กในสมัย ร.1) นายดิส ได้สร้างความสัมพันธ์ในฐานะอุปถัมภ์กับพระบรมวงศานุวงศ์ พระองค์เจ้าทับ พระราชโอรสใหญ่ของกรมหลวงอิสรสุนทร ซึ่งรับตำแหน่งวังหน้า ปลายรัชกาลที่ 1 โดยนายดิส ได้ออกบวชไปอยู่วัดพลับ ซึ่งพระองค์เจ้าทับได้ทรงผนวชอยู่แล้วในวัดนั้น จึงได้คุ้นเคยสนิทสนมกันแต่นั้นมา เมื่อพระองค์เจ้าทับได้รับอิสริยยศเป็นกรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ ในพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ได้กำกับราชการในกรมท่า มาตั้งแต่ยังไม่ได้ทรงกรม นายดิส ในฐานะพระยาสุริยวงศ์มนตรีจางวางมหาดเล็ก ได้ช่วยราชการในกรมท่าด้วย"¹¹⁷

เราจะเห็นได้ว่า ความสัมพันธ์ระหว่างรัชกาลที่ 1 กับเจ้าพระยามหาเสนา (ขุนนาค) มีทั้งลักษณะอุปถัมภ์ และความเป็นเครือญาติ อันเป็นความสัมพันธ์ที่ผูกแน่นและลึกซึ้งมาก กล่าวคือ ทั้งสองท่านเคยเป็นเพื่อนกันมาก่อนตั้งแต่เป็นสามเณรร่วมศึกษาสำนักอาจารย์เดียวกันครั้งแผ่นดิน

¹¹⁶ กรมสมมตอมรพันธ์, ตั้งแต่พระยากรุงรัตนโกสินทร์, หน้า 29-30.

¹¹⁷ จดหมายเหตุ พระราชพงศาวดาร รัชกาลที่ 1, คัดจากฉบับเจ้าพระยาภาณุวงศ์มหาโกษาธิบดี รศ. 127 (พ.ศ. 2451) ฉบับพิมพ์ตัด, หน้า 169.

พระเจ้าบรมโกศ¹¹⁸ เมื่อสมัยธนบุรีก็ร่วมรับราชการด้วยกัน และเจ้าพระยาจักรีจึงให้ท่านขุนนาคน สมรสกับน้องภรรยาของท่านอีกด้วย และเมื่อรัชกาลที่ 1 ครองราชย์แล้ว เจ้าพระยามหาเสนาบดี (ขุนนาคน) ก็ได้ถวายบุตรสาวของตนเป็นเจ้าจอมอีกด้วย ฉะนั้นความสัมพันธ์ดังกล่าวข้างต้นนั้น จะเห็นว่าการสร้างเสริมกันมาตลอดตั้งแต่เริ่มต้นจนวาระสุดท้ายอันเป็นการสะท้อนให้เห็นว่า รัชกาลที่ 1 มีวิธีการอย่างไร และในเวลาใด ในอันที่จะผูกสัมพันธ์ทางเครือญาติและการอุปถัมภ์ต่อลูกน้อง หรือผู้ใต้บังคับบัญชา

ข. การสร้างความสัมพันธ์กับขุนนางหัวเมือง

การสืบสาวหาความสัมพันธ์ระหว่างเจ้าพระยาจักรีกับขุนนางหัวเมือง อาจทำได้โดยดูจากการแต่งตั้งขุนนางหัวเมือง หลังจากการเถลิงถวัลยราชย์ของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกแล้ว ซึ่งปรากฏหลักฐานว่า ขุนนางหัวเมืองที่ได้รับการเลื่อนตำแหน่ง ดังนี้คือ

พระนิมาสเป็นพระยานครราชสีมา¹¹⁹ เพราะมีความชอบโดยเสด็จพระราชดำเนิรไปราชการสงคราม ได้สู้รบแก่ข้าศึกหลายครั้ง และมีความสวามิภักดิ์ในพระองค์¹²⁰ และดังกล่าวแล้วว่าพระนิมาสมีความสัมพันธ์กับรัชกาลที่ 1 เป็นเครือญาติกัน "พระนิมาสได้ฝากฝังอยู่กับเจ้าพระยาจักรีมานานพอสมควรแล้ว และถึงกับได้ยกญาติหญิงคนหนึ่งให้เป็นบาทบริจาริกาของเจ้าพระยาจักรีมาก่อนด้วย"¹²¹ ฉะนั้นพระนิมาสจึงได้เป็นลูกน้องของเจ้าพระยาจักรีก่อนสิ้นรัชกาลพระเจ้ากรุงธนบุรี ซึ่งอย่างน้อยที่สุดก็ในตอนปลายรัชกาล เพราะช่วงนั้น เจ้าพระยาจักรีได้สนับสนุนให้เจ้าพระยาสุรสีห์ยกยไปครองเมืองนครราชสีมา อันเป็นเมืองซึ่งอยู่ใกล้กับนิมาสด้วยวิธีการขยายฐานอำนาจ

¹¹⁸ พระยาโกมารกุลมนตรี, เจกอะหมัด นิมนต์แจกในงานพระราชทานเพลิงศพ เจ้าจอมมารดาอ่อน ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ณ เมรุวัดเทพศิรินทราวาส (พระนคร : มิตรนราการพิมพ์, 2512), หน้า 20 และปิยนาด ขุนนาคน บทบาททางการเมือง การปกครองของเสนาบดี ตระกูลขุนนาคน, หน้า 10.

¹¹⁹ "คำปฤษาตั้งข้าราชการในแผ่นดินสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 1", หน้า 23.

¹²⁰ นิธิ เอียวศรีวงศ์, การเมืองไทยสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี, หน้า 210.

¹²¹ "คำปฤษาตั้งข้าราชการในแผ่นดินสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 1", หน้า 23.

ของเจ้าพระยาจักรีดังกล่าวอาจทำให้พระนิยามมองเห็นว่า เจ้าพระยาจักรีเป็นที่พึ่งทางอำนาจแก่ตน
อย่างน้อยที่สุดอาจไม่ถูกโจมตีเมืองนครราชสีมาหากมีเจ้าพระยาจักรีเป็นนายคุ้มครอง

หลวงนรา เป็นพระยาพิษณุโลก ด้วยเป็นผู้มีความชอบเป็นคนสัตย์ซื่อและเข้มแข็ง
ในการสงคราม¹²² หลังการเสียกรุงกล่าวกันว่า หลวงพิณจักษุ (พระบรมชนก ในรัชกาลที่ 1)
ได้พาภรรยาและบุตร ถิศาหลบหนีภัยพม่าไปอาศัยอยู่กับเจ้าพระยาพิษณุโลก จากการที่หลวงพิณจ
ักษุเคยเป็นข้าราชการในกรุงเก่า คงจะให้ความรู้ความสามารถช่วยพระยาพิษณุโลก ซึ่งได้ราชา
ภิเศกตนเองเป็นกษัตริย์¹²³ บริหารราชการเมืองพิษณุโลกในตำแหน่งสมุหนายก¹²⁴ และหลังจาก
กองทัพของพระเจ้ากรุงธนบุรีปราบชุมนุมพิษณุโลกได้แล้ว พระเจ้ากรุงธนบุรีโปรดแต่งตั้งให้เจ้า
พระยาสุรสีห์ เป็นเจ้าเมืองพิษณุโลก¹²⁵ ดังนั้นหลวงนราจึงคุ้นเคยและคงเป็นคนของฝ่ายเจ้าพระยา
จักรีกับเจ้าพระยาสุรสีห์มาตั้งแต่ครั้งนั้น และได้ช่วยราชการสนับสนุนเสริมสร้างอำนาจแก่เจ้าพระยา
ทั้งสอง จนได้รับการตอบแทนความดีดังกล่าว

พระวิเชียร เป็นพระยาโลกโชทัย (สุโขทัย)¹²⁶ แทนพระยาสุโขทัยคนเก่า ซึ่ง
เป็นคนของพระเจ้ากรุงธนบุรี ซึ่งถูกถอดออกจากตำแหน่งในปี พ.ศ. 2325¹²⁷

หลวงพลพุล เป็นพระยาเพชรบุรี¹²⁸ หลวงพิทักษ์เสนาหาเป็นพระยานนทบุรี
หลวงสิทธิสงครามเป็นพระยาประจักษ์บุรี หลวงเมืองเป็นพระพรหมบุรี ขุนศรีภักดีเป็นพระอินทบุรี
พระไชยบาลเป็นพระยาอ่างทอง หลวงไชยรงค์ เป็นพระนครสวรรค์ ขุนวิเศษเป็นพระไชยนาท
หมื่นวิเศษเป็นพระกาญจนบุรี หลวงรงค์เป็นพระอุทัยธานี หลวงเทียมเป็นพระนครชัยศรี ขุนแห่ง
เป็นพระไชยบาล ขุนเทพอาญาเป็นพระพิษณุสัย (เพชรบูรณ์) หลวงปลัดเมืองนิมายเป็นพระนิมาย

¹²² นิธิ เอียวศรีวงศ์, การเมืองไทยสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี, หน้า 209.

¹²³ เรื่องเดียวกัน, หน้า 78.

¹²⁴ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, "ปฐมวงศ์", หน้า 23-24.

¹²⁵ ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ 65, (พระนคร: โรงพิมพ์คุรุสภา, 2512), หน้า 52.

¹²⁶ "คำปฤชาตั้งข้าราชการในแผ่นดินสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 1", หน้า 23.

¹²⁷ นิธิ เอียวศรีวงศ์, การเมืองไทยสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี, หน้า 174.

¹²⁸ "คำปฤชาตั้งข้าราชการในแผ่นดินสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 1", หน้า 23.

หลวงนรา เป็นพระยาวิจิตร (นิจิตร) ขุนด่านเป็นพระสวรรคโลก พระราชบุรีเลื่อนที่เป็นเจ้าพระยาราชบุรี¹²⁹

จากการแต่งตั้งเจ้าเมืองข้างต้นพบว่ามีการเปลี่ยนแปลงเจ้าเมืองอยู่ 6 เมือง คือเมืองพิษณุโลก ซึ่งเจ้าพระยาสุรสีห์ เป็นเจ้าเมืองอยู่ เมื่อสถาปนาราชวงศ์จักรีแล้ว เจ้าพระยาสุรสีห์ได้รับการสถาปนาเป็นกรมพระราชวังบวรสถานมงคล จึงเลื่อนหลวงนราเป็นพระยาพิษณุโลก ครองเมืองพิษณุโลกแทน เมืองนครราชสีมา ก่อนเกิดเหตุการณ์คือ ประมาณ พ.ศ. 2324-2325 พระยาสุรียอภัย เป็นเจ้าเมือง ซึ่งคงได้รับการสนับสนุนจากเจ้าพระยาจักรี ผู้ควบคุมหัวเมืองสังกัดมณฑลไทยอยู่ ครั้นเมื่อการยึดอำนาจจากพระเจ้ากรุงธนบุรีสำเร็จแล้ว พระยาสุรียอภัยได้รับการสถาปนาเป็นกรมหลวงอนุรักษ์เทเวศร์ จึงเลื่อนพระนิมายเป็นพระยานครราชสีมา เมืองราชบุรีคงเป็นผู้สนับสนุนเจ้าพระยาจักรี เพราะความเป็นญาติกับ สมเด็จพระอมรินทราบรมราชินีในรัชกาลที่ 1 เจ้าเมืองจึงได้บำเหน็จความชอบในครั้งนี้ และเมืองสรรค์บุรีนั้น พระยาสรรค์เป็นผู้เริ่มแผนการยึดอำนาจ แต่มาเกิดเปลี่ยนใจในภายหลัง เพราะเห็นช่องทางยึดอำนาจไว้เอง¹³⁰

นิธิ เอียวศรีวงศ์ ได้ทำการเปรียบเทียบฐานกำลังระหว่างเจ้าพระยาจักรีกับพระเจ้ากรุงธนบุรี โดยใช้วิธีคำนวณหัวเมืองที่ได้รับผลกระทบจากอำนาจศูนย์กลาง (แต่งตั้งจากกษัตริย์ให้ดำรงตำแหน่งสูงขึ้น) แล้วพบว่า "การเปรียบเทียบกำลังเช่นนี้ ทำให้เห็นว่าแม้จนถึง พ.ศ. 2325 พระเจ้ากรุงธนบุรี ยังมีกำลังที่จงรักภักดีต่อพระองค์มากกว่ากลุ่มเจ้าพระยาจักรี"¹³¹ ลักษณะการมากกว่านี้ที่จริงมากกว่าแต่เฉพาะจำนวนในเชิงปริมาณคือ เป็นกำลังที่ปรากฏในแผ่นกระดาษเท่านั้น บุคคลและตำแหน่งจริงกลับไม่มีในระดับที่พอจะเป็นฐานอำนาจสำหรับการต่อรองทางการเมือง¹³² เพราะกำลังไพร่สมได้ลดน้อยลงอย่างเห็นได้ชัดหลังศึกอะแซหุ่นกี้ ในทางตรงกันข้ามกำลังของเจ้าพระยาจักรีก็ปรากฏออกมา เคลื่อนไหวคือฐานกำลังจากเมืองสำคัญ ๆ เช่น นครราชสีมา เป็นต้น และฐานกำลังเหล่านั้นมีทั้งความเป็นญาติและความเป็นลูกน้อง เป็นสายสัมพันธ์เป็นกลุ่มก้อนคอยให้การสนับสนุนเจ้าพระยาจักรี

¹²⁹ เรื่องเดียวกัน, หน้าเดียวกัน.

¹³⁰ นธิ เอียวศรีวงศ์, การเมืองไทยสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี, หน้า 222.

¹³¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 223.

¹³² เรื่องเดียวกัน, หน้าเดียวกัน.

เมื่อมาถึงจุดนี้ ก็พอจะทำให้ตอบคำถามได้ว่า เจ้าพระยาจักรี เริ่มใช้ความสามารถ
สะสมฐานอำนาจ (ทรัพยากรทางอำนาจ) โดยการสร้างพวก เมื่อไรและอย่างไร

ลำดับความก้าวหน้าในหน้าที่ราชการของเจ้าพระยาจักรี : ผลจากการใช้กลุ่มเป็น
ฐานอำนาจ

เจ้าพระยาจักรี (รัชกาลที่ 1) เมื่อครั้งกรุงศรีอยุธยาไม่แตก เป็นหลวงยกกระบัตร
อยู่ที่เมืองราชบุรี เมื่อกรุงเก่าแตก พระเจ้ากรุงธนบุรีตั้งกรุงใหม่ก็มารับราชการโดยการชักชวน
(ฝากฝัง) จาก นายบุญมา (เจ้าพระยาสุรสีห์หรือพระราชอนุชาธิราชเจ้าในรัชกาลที่ 1)
นายบุญมาเป็นมหาดเล็กหลวงใน สมัยพระเจ้าเอกทัศ^{๑๓๓} ซึ่งเป็นโอกาสที่ได้รู้จักคุ้นเคยกับ
พระเจ้ากรุงธนบุรี ทั้งสองมีความสัมพันธ์กันดีมาก เป็นสหายนิก "ให้หนึ่งโต๊ะร่วมเตียง"^{๑๓๔}
"พระยาตากยกย่อง นายบุญมามาก บอกกับลูกน้องของท่านว่า นายบุญมาคือ เพื่อนผู้มีศักดิ์มี
อาญาสิทธิ์เสมอด้วยตน"^{๑๓๕} เพื่อนทั้งสองได้ร่วมกันกู้เอกราชคืนมาได้

ฉะนั้นการฝากฝังเข้าทำราชการกับพระเจ้ากรุงธนบุรีจึงไม่ใช่เรื่องยากอะไร
ทองด้วงพี่ชายบุญมาเริ่มรับราชการในตำแหน่ง พระราชวรินทร์ ในราวปี 2310 เมื่อปีชวด
พ.ศ. 2311 หลังจากปราบชุมนุมเจ้าพิมายได้แล้ว "พระราชวรินทร์ ผู้ที่ได้เลื่อนเป็นพระยา
อภัยรณฤทธิ พระมหามนตรีผู้น้องก็ได้เลื่อนเป็นพระยาอนุชิตราชา"^{๑๓๖} ในปี พ.ศ. 2313
หลังจากไปตีเมืองนครศรีธรรมราชได้แล้วพระยาอนุชิตราชาได้เลื่อนเป็นพระยามราช
เมื่อได้หัวเมืองเหนือหมดแล้ว ให้เลื่อนพระยามราชเป็นเจ้าพระยาสุรสีห์พิษณุวาธิราช อยู่
สำเร็จราชการเมืองพิษณุโลก และให้พระยาอภัยรณฤทธิ (พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้า
จุฬาโลก) เป็นพระยามราช และให้บัญชาการกระทรวงมหาดไทยด้วย^{๑๓๗} และในปีเดียวกันนั้น

^{๑๓๓} ชนม์สวัสดิ์ ชมพูนท, อภินิหารรัชกาลที่ 1 (พระนคร: ประมวลสาส์น 2516) หน้า 20.

^{๑๓๔} นิธิ เอียวศรีวงศ์, การเมืองไทยสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี หน้า 134.

^{๑๓๕} S.J. Smith "Brief Sketches of Siamese History. (Facts from
H.S.M. the late King Phra Chaum Klau in 1850)" p. 2559.

^{๑๓๖} สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเดโชไชย, ไทยรบพม่า, หน้า 419.

^{๑๓๗} เรื่องเดียวกัน, หน้า 430-431.

เจ้าพระยาจักรี (แขก) ถึงอัญกรรมจึงทรงแต่งตั้งพระยามราช (ทองด้วง) ซึ่งรั้งตำแหน่งสมุหนายกเป็นเจ้าพระยาจักรีเต็มตำแหน่ง¹³⁸

จะเห็นได้ว่า ภายในช่วงเวลา 3 ปี สองพี่น้องสองเจ้าพระยาลูกขุนนางเก่าจากกรุงเก่ามีความสามารถสร้างความก้าวหน้าให้แก่ตนเองอย่างรวดเร็ว สามารถก้าวขึ้นมาสู่ตำแหน่งสำคัญทางการบริหารและการทหารได้ เช่นนี้ย่อมมีโอกาสใช้ตำแหน่งนี้สร้างทรัพยากรทางอำนาจอันได้แก่ การสร้างพรรคพวกทั้งในกรุงหัวเมืองรอบกรุงและในบริเวณหัวเมืองทางเหนือได้มาก

ตำแหน่งเจ้าพระยาจักรีนั้นเป็นตำแหน่งที่ทำให้ผู้คนมองเห็นว่า เป็นที่พึ่ง ช่วยเหลือได้โดยเฉพาะผู้คนที่ เป็นขุนนางอันมีสายสัมพันธ์เชิงเครือญาติ และขุนนางที่มีเชื้อสายขุนนางเก่าจากอยุธยา ในฐานะตำแหน่งเจ้าพระยาจักรี เพียงอย่างเดียวคงไม่ทำให้ลูกน้องมาสวมักค้ำสิ่ง ที่เจ้าพระยาจักรีมีอีกที่สำคัญคือ ความเป็นคนโอบอ้อมอารี ใกล้ชิดกับผู้ใต้บังคับบัญชา¹³⁹ เป็นสายสัมพันธ์โยงใยกับเชื้อสายของขุนนางส่วนกลางจากอยุธยา¹⁴⁰ มีความสัมพันธ์ในลักษณะอุปถัมภ์และเครือญาติกับขุนนางในเมืองหลวงและขุนนางหัวเมือง¹⁴¹

นอกจากนี้ตำแหน่งเจ้าพระยาจักรีมีโอกาสควบคุมหัวเมืองทางเหนือ ซึ่งขึ้นกับฝ่ายมหาดไทยทั้งหมด มีโอกาสได้ร่วมมือทำสงคราม ราชการกับเจ้าพระยาสุรสีห์ ซึ่งเป็นผู้ควบคุมเมืองพิษณุโลก เมืองเอกทางเหนืออันเป็นโอกาสที่เปิดให้เจ้าพระยาจักรีขยายอำนาจมากยิ่งขึ้น ในช่วงปี 2313-2317 นับว่าเป็นช่วงเวลาที่สำคัญในการสร้างฐานอำนาจ เพราะในปี 2317 เจ้าพระยาจักรีก็ได้เป็นแม่ทัพใหญ่มีอำนาจเด็ดขาดในการรบคือใน พ.ศ. 2317 "มีรับสั่ง

¹³⁸ เรื่องเดียวกัน, หน้า 436-437.

¹³⁹ เกษม ประสมพงศ์, "แนวพระราชโบายทางการเมืองการปกครองของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช พ.ศ. 2325-2352", หน้า 4.

¹⁴⁰ นิธิ เอียวศรีวงศ์, วัฒนธรรมภระกุ่มพิกัขวรรณกรรมรัตนโกสินทร์, (กรุงเทพฯ: สถาบันไทยคดีศึกษา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2525), หน้า 83.

¹⁴¹ สุพรรณิ เพ็งแสงทอง, "พระมหากษัตริย์ พระบรมวงศานุวงศ์และขุนนาง : การเมืองไทยสมัยรัตนโกสินทร์ พ.ศ. 2325-2416", หน้า 42.

ให้เจ้าพระยาจักรี ถิ้ออาญาสิทธิไปบัญชาการล้อมพม่าที่บางแก้ว"¹⁴² ประกอบกับได้รับราชการสงครามร่วมกับเจ้าพระยาสุรสีห์มีความชอบอยู่เสมอ¹⁴³

โดยตำแหน่งของเจ้าพระยาจักรี ซึ่งนอกจากจะแสดงให้เห็นว่าเป็นบุคคลที่มีความสามารถแล้ว เจ้าพระยาจักรียังได้รับความไว้วางพระราชหฤทัยจากพระเจ้ากรุงธนบุรี ตั้งเห็นจากการได้รับมอบอาญา สิทธิเป็นแม่ทัพดังกล่าวแล้ว และยังได้รับความร่วมมือสนับสนุนจากเจ้าพระยาสุรสีห์ผู้น้องอีกด้วย ความไว้วางพระราชหฤทัยนี้เป็นโอกาสที่เจ้าพระยาจักรีเกลี้ยกล่อมผู้คนมาเป็นกำลังของตน¹⁴⁴ เช่นเมื่อสงครามพม่ากับไทยที่เชียงใหม่ ไทยได้เชียงใหม่ (พ.ศ. 2317) แล้ว

"ครั้งนั้นเจ้าพระยาจักรีให้ไปเกลี้ยกล่อมเจ้าเมืองน่าน ก็ยินดีมาสวามิภักดิ์ เป็นข้าขอบขัณฑสีมาอีกเมืองหนึ่ง จึงได้เมืองเชียงใหม่ เมืองลำพูน เมืองนครลำปาง เมืองน่าน และเมืองแพร่กลับมาอยู่เป็นพระราชอาณาเขตกรุงไทย ในครั้งนั้นตั้งแต่ปีมะเมีย พ.ศ. 2317"¹⁴⁵

การเกลี้ยกล่อมกำลังผู้คนมาเป็นฝ่ายของตนคงกระทำมาเรื่อย ๆ โดยเฉพาะอย่างยิ่งหลังจาก พ.ศ. 2319 เจ้าพระยาจักรีได้เป็นแม่ทัพหลวงอยู่บ่อย ๆ¹⁴⁶ ฉะนั้นจำนวนลูกไพร่ขุนนางที่เข้ามาฝากฝังกับเจ้าพระยาจักรีคงมีอยู่ไม่น้อย และเป็นที่น่าสนใจแล้วว่า ขุนนางเก่าจำนวนมากของสมัยอยุธยาตอนปลายได้รวมกลุ่มฝังแน่นอยู่กับเจ้าพระยาจักรี ซึ่งมีความสัมพันธ์กับกลุ่มขุนนางเหล่านี้อย่างใกล้ชิดมาก¹⁴⁷ ดังนั้นอำนาจที่มั่นคงของราชวงศ์จักรีจึงมีพื้นฐานที่มั่นคงมากตั้งแต่เริ่มต้น

¹⁴² สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาถนอมพิทยางกูร, ไทยรบพม่า, หน้า 474.

¹⁴³ นิธิ เอียวศรีวงศ์, การเมืองไทยสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี, หน้า 220.

¹⁴⁴ เรื่องเดียวกัน, หน้าเดียวกัน.

¹⁴⁵ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาถนอมพิทยางกูร, ไทยรบพม่า, หน้า 460.

¹⁴⁶ นิธิ เอียวศรีวงศ์, การเมืองไทยสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี, หน้า 220.

¹⁴⁷ David K Wyatt, "Family Politics in the Seventeenth and Eighteenth Centuries Siam", A Paper Presented at the 8th Conference of the IAHA, K.L. August 1980, p.6

เห็นได้ชัดว่าขุนนางเก่าจากอยุธยา ไม่เป็นที่ไว้วางใจพระราชหฤทัยของพระเจ้ากรุงธนบุรีเท่าใดนัก หรือเป็นผู้ที่มีความคิดความชอบน้อย เพราะว่าหลายคนที่รับราชการในราชสำนักธนบุรี อยู่ในตำแหน่งระดับล่างเท่านั้น ทั้ง ๆ ที่บางคนเป็น เชื้อสายของขุนนางระดับสูงสมัยอยุธยา เช่น เชื้อสายขุนนางระดับสูงที่ดูแลภูษามาลาในสมัยอยุธยาได้เป็นเพียงมหาดเล็กเลวในสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี แต่ในสมัยรัชกาลที่ 1 ขุนนางเหล่านี้กลับได้รับการยกย่องว่าเป็นตระกูลเก่าลูกหลานมีโอกาสรับราชการในตำแหน่งสูง¹⁴⁸ ปรากฏการณ์นี้สะท้อนให้เห็นว่าขุนนางเก่าของอยุธยาเป็นพวกที่ฝักใฝ่กับเจ้าพระยาจักรีอย่างแน่นอน

ตั้งแต่ พ.ศ. 2319 เป็นต้นมาเจ้าพระยาจักรีกลายเป็นขุนนางที่โดดเด่นที่สุด แม้แต่เจ้าพระยาสุรสีห์เองก็ยังต้องยกว่า แม้ว่าไพร่ในสังกัดจะดูเหมือนมีมากกว่าหลายเท่าตัวก็ตาม¹⁴⁹ และเป็นที่ทราบกันดีว่า เจ้าพระยาสุรสีห์มีฝีมือการรบเก่งกว่า¹⁵⁰ ขุนนางทั้งหลายที่ช่วยล้มพระราชอำนาจพระเจ้ากรุงธนบุรี แต่ก็มิได้มีคนฝักใฝ่กับเจ้าพระยาสุรสีห์ที่มีความโดดเด่นถึงระดับที่จะแข่งขันอำนาจกับเจ้าพระยาจักรีได้ ทั้งนี้อาจเป็นเพราะว่า ก) เจ้าพระยาสุรสีห์มีความเป็นลูกน้องของพระเจ้ากรุงธนบุรีมาก่อน ขุนนางจึงไม่ค่อยไว้วางใจ ข) เจ้าพระยาจักรีอยู่ในตำแหน่งที่มีความโดดเด่นหรือบทบาทกว้างขวางไม่แต่เฉพาะด้านการรบเท่านั้นหากแต่เป็นตำแหน่งที่เกี่ยวข้องกับการบริหารราชการแผ่นดิน "กรณีภารกิจที่สำคัญล้วนแต่เกี่ยวกับกิจการข้างพลเรือนเป็นส่วนใหญ่ เมื่อเป็นเช่นนี้จึงไม่น่าประหลาดใจ ที่นายทัพซึ่งมีฝีมือการรบที่เข้มแข็งอย่างเจ้าพระยาสุรสีห์ กลับได้รับการฝากตัวจากเหล่าเชื้อสายขุนนางอยุธยา น้อยกว่าเจ้าพระยาจักรี"¹⁵¹ ค) กลุ่มขุนนางเก่าจากอยุธยาคงมีความพอใจกับการรื้อฟื้นอาณาจักรอยุธยาขึ้นมาใหม่ แต่พระเจ้ากรุงธนบุรีไม่สามารถรื้อฟื้นขึ้นมาได้ พระเจ้ากรุงธนบุรีพยายามเน้นการมีอาณานิคมมีส่วนพระองค์จนเกิดความขัดแย้งในหมู่สงฆ์ขึ้น การที่จะสร้างอาณาจักรให้มั่นคงรุ่งเรือง เรือขงวัญกำลังใจผู้คนให้คิดเหมือนสมัยบ้านเมืองยังดีนั้น พระองค์ยังทำไม่ได้ ที่พึ่งของขุนนางที่ปรารถนากลับไปสู่ความรุ่งเรืองของอยุธยา เห็นจะมีแต่เจ้าพระยาจักรีเท่านั้น

¹⁴⁸ "ตำราแบบแผนธรรมเนียมในราชสำนัก", ใน ลัทธิธรรมเนียมต่าง ๆ (พระนคร : บรรณาการ 2515), หน้า 47-48.

¹⁴⁹ นิธิ เอียวศรีวงศ์, การเมืองไทยสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี, หน้า 217.

¹⁵⁰ เรื่องเดียวกัน, หน้า 218.

¹⁵¹ เรื่องเดียวกัน, หน้าเดียวกัน.

และดังกล่าวแล้วว่าหลังตั้งแต่ พ.ศ. 2319 เจ้าพระยาจักรีค่อนข้างมีอำนาจ เด็ดขาดในกองทัพ และการบริหารที่สำคัญแทนพระเจ้ากรุงธนบุรีเสมอ บทบาทเด่นเช่นนี้ ย่อมกลายเป็นศูนย์กลาง ของขุนนางเก่าที่ต้องการรื้อฟื้นคืนชีพขึ้นมาของอยุธยา และ ง) เจ้าพระยาจักรีเป็นผู้มีบุคลิกภาพ โอบอ้อมอารี เอื้อเฟื้อเผื่อแผ่แก่ลูกน้องด้วย

ดังนั้นจะเห็นได้ว่าการมีอำนาจทางการเมืองของเจ้าพระยาจักรีในระดับที่ขึ้นมาเป็น กษัตริย์แทน พระเจ้ากรุงธนบุรีนั้น นับว่าการมีทรัพยากรทางการเมืองเป็นปัจจัยหนึ่งที่ทำให้ ท่านมีอำนาจทางการเมืองขึ้นมาได้ โดยเฉพาะทรัพยากรด้านการมีพวกพ้องเป็นฐานกำลัง วิธีการให้ได้มาซึ่งฐานกำลังหรือพวกพ้องนี้ เจ้าพระยาจักรีได้ใช้ความสัมพันธ์ในเชิงเครือญาติ สันนิษฐานแต่งตั้งให้เป็นขุนนางคนสำคัญควบคุมกองกำลังตามหัวเมือง เช่น นครราชสีมา เพชรบูรณ์ พินาย หรือ พิษณุโลกดังกล่าวมาแล้ว เป็นต้น ความสัมพันธ์ในเชิงอุปถัมภ์เป็นการสร้างความ สัมพันธ์กับเหล่าขุนนางเก่าหรือตระกูลขุนนางเก่าจากอยุธยา ที่มีอุดมการณ์ในการสร้างอาณาจักร อยุธยาให้คืนมารวมกันนับเป็นสิ่งจูงใจให้ร่วมมือกับเจ้าพระยาจักรี

เริ่มตั้งแต่ พ.ศ. 2317 บทบาทของเจ้าพระยาจักรีเริ่มมีความสำคัญ โดดเด่นทำ ราชการแทนพระเจ้ากรุงธนบุรีในหลายประการ จึงกลายเป็นศูนย์รวมของเหล่าขุนนาง กลายเป็น ที่พึ่งแหล่งใหม่โดยเฉพาะของขุนนางเก่าจากอยุธยา ซึ่งส่วนใหญ่ก็ไม่ได้มีความดีความชอบก้าวหน้า ในตำแหน่งมากนัก ดังกล่าวแล้วนั้น ได้หันมาให้ความร่วมมือเป็นพรรคพวก สันนิษฐานเจ้าพระยาจักรี "เป็นหัวหน้ากลุ่ม... โคนล้มพระเจ้ากรุงธนบุรีลงในต้น พ.ศ. 2325"¹⁵²

จากพระราชประวัติของรัชกาลที่ 1 ดังกล่าวไว้ในภาคผนวก เราจะเห็นได้ว่าพระองค์ ทรงมีพระประยูรญาติให้การสนับสนุนทั้งในด้านการเข้ามาเป็นขุนนางรับราชการร่วมกับพระองค์และ แม้แต่พระพี่นางทั้งสองพระองค์ก็คอยให้การสนับสนุนอยู่ด้วยดังเห็นได้จากกรณีที่รัชกาลที่ 1 และพระราช อนุชาธิราชมีความคลางแคลงพระทัยต่อกัน ในช่วงหลังพระพี่นางทั้งสองพระองค์ก็ได้ทรงยกถึงความ ทุกข์ในอดีตมาเป็นข้ออ้าง เพื่อยุติความขัดแย้งระหว่างทั้งสองพระองค์ ความสามารถในการยุติกรณี ขัดแย้งได้นั้น ย่อมแสดงให้เห็นว่า พระพี่นางทั้งสองพระองค์คงเคยให้การสนับสนุนช่วยเหลือมาก่อน มิฉะนั้น รัชกาลที่ 1 คงไม่เกรงพระทัย พระพี่นางถึงเพียงนี้

¹⁵² เรื่องเดียวกัน, หน้า 204.

ความก้าวหน้าในหน้าที่ราชการของเจ้าพระยาจักรี ย่อมมีเจ้าพระยาสุรสีห์เป็นทรัพย์สินทางอำนาจอย่างแน่นอน เพราะ ก) เจ้าพระยาสุรสีห์เป็นผู้ฝากฝังให้รับราชการในรัชสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี ข) ในระยะแรก ๆ เจ้าพระยาสุรสีห์มีตำแหน่งสูงกว่าคือได้เป็นเจ้าพระยาสุรสีห์ในขณะที่เจ้าพระยาจักรียังอยู่ในตำแหน่งสมุหราช¹⁵³ ด้วยฐานะเช่นนี้ เจ้าพระยาสุรสีห์ย่อมให้การสนับสนุนพี่ชายของตนในฐานะเป็นขุนนางที่สูงกว่าได้ ค) เมื่อเจ้าพระยาจักรีได้บังคับบัญชากรมมหาดไทยและหัวเมืองเหนือทั้งปวงนั้น เจ้าพระยาสุรสีห์น้องชาย ซึ่งเป็นเจ้าเมืองพิษณุโลก อันเป็นหัวเมืองเอกในสมัยนั้น ย่อมเป็นฐานอำนาจให้แก่เจ้าพระยาจักรีได้ และ ง) ด้วยความที่เจ้าพระยาสองพี่น้องนั้นได้ร่วมมือกันทำราชการอย่างดี จึงทำให้พระเจ้ากรุงธนบุรีมีความไว้วางพระทัยในการศึกสงคราม¹⁵⁴ ดังเห็นได้จากทรงมีพระบรมราชโองการให้คนทั้งสองร่วมทำสงครามกับข้าศึก ในโอกาสนี้เองที่ทำให้ เจ้าพระยาสุรสีห์ให้การสนับสนุนช่วยเหลือเจ้าพระยาจักรีอย่างใกล้ชิด และโดยตรง เพราะการช่วยกันรบ ท่านทั้งสองได้รับชัยชนะแทบทุกครั้ง ความดีความชอบจึงมีมาก และก้าวหน้าในหน้าที่ราชการอย่างรวดเร็วดังกล่าวแล้ว ตัวอย่างสงครามที่เจ้าพระยาทั้งสองร่วมกันรบ เช่น พ.ศ. 2512 ไปตีเมืองนครราชสีมา¹⁵⁵ พ.ศ. 2517 ไปรบกับพม่าที่เมืองเชียงใหม่¹⁵⁶ พ.ศ. 2318 รบกับอะแซห่วนก็แม่ทัพพม่าที่พิษณุโลก¹⁵⁷ พ.ศ. 2521 ไปตีเขมร¹⁵⁸ และเวียงจันทน์¹⁵⁹ พ.ศ. 2523 ไปปราบจลาจลในเขมร¹⁶⁰ และในคราวที่เกิดจลาจลในกรุงธนบุรีนั้น เจ้าพระยาทั้งสองยังอยู่ปราบจลาจลในเขมรอยู่ เมื่อได้ทราบข่าวการจลาจลในกรุงธนบุรี เจ้าพระยาจักรีมอบการศึกในเขมรให้เจ้าพระยาสุรสีห์ ส่วนเจ้าพระยาจักรีทำนยกกำลังกลับกรุงธนบุรี จากบทบาทการร่วมกัน

¹⁵³ นิธิ เอียวศรีวงศ์, การเมืองไทยสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี, หน้า 145.

¹⁵⁴ สุพรรณิ เฟื่องแสงทอง, "พระมหากษัตริย์ พระบรมวงศานุวงศ์และขุนนาง : การเมืองไทยสมัยรัตนโกสินทร์ พ.ศ. 2325-2416", หน้า 42.

¹⁵⁵ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยาจักรีสุเรนทรราชา, ไทยรบพม่า หน้า 417.

¹⁵⁶ เรื่องเดียวกัน, หน้า 449.

¹⁵⁷ เรื่องเดียวกัน, หน้า 492.

¹⁵⁸ เรื่องเดียวกัน, หน้า 421.

¹⁵⁹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 532-534.

¹⁶⁰ เรื่องเดียวกัน, หน้า 545.

ทำหน้าที่ราชการของสองเจ้าพระยาข้างต้น เราเห็นชัดเจนว่าเจ้าพระยาสุรสีห์เป็นผู้ที่ให้การสนับสนุนเจ้าพระยาจักรี ตั้งแต่แรกเข้าเป็นขุนนาง จนกระทั่งปราบดาภิเษกเป็นพระมหากษัตริย์

จะเห็นได้ว่า รัชกาลที่ 1 ครั้งเป็นขุนนางสมัยธนบุรี ทรงมีความก้าวหน้าในหน้าที่ราชการเร็วมาก และได้ครองตำแหน่งที่สำคัญมากในเวลาเพียงไม่กี่ปี ในตำแหน่งที่มีอำนาจหน้าที่มากเช่นนี้เปิดโอกาสให้รัชกาลที่ 1 ทรงสร้างฐานอำนาจได้มากและรวดเร็วขึ้น ซึ่งจะเห็นได้ว่า ตั้งแต่ พ.ศ. 2318 เป็นต้นมา เจ้าพระยาจักรีได้ทำการเลือกสรรขุนนางและญาติของท่าน ให้ดำรงตำแหน่งสำคัญ ๆ ทั้งในราชธานีและหัวเมืองดังกล่าวมาแล้ว ซึ่งหากเมื่อนำไปเปรียบเทียบกับพระเจ้ากรุงธนบุรีแล้ว จะพบว่าพระเจ้ากรุงธนบุรีหาได้มีพระบรมวงศานุวงศ์มารับราชการเป็นฐานสนับสนุนมากนักเช่นรัชกาลที่ 1 ไม่ นอกจากนี้ ขุนนางคนสำคัญที่เคยร่วมรบกับเอกราชของบ้านเมืองก็อยู่ในหัวเมือง และล้มตายไปกับสงครามบ้างแล้ว ฉะนั้นฐานอำนาจของพระเจ้ากรุงธนบุรีจึงค่อยลงอย่างเห็นได้ชัด ฉะนั้นในระยะเวลา 7-8 ปี (พ.ศ. 2318-2325) หลังจากที่เจ้าพระยาจักรีมีอำนาจค่อนข้างมากอยู่แล้ว เป็นช่วงที่เจ้าพระยาจักรีสามารถสร้างและตั้งทรพยากรทางอำนาจทั้งด้านกำลังคน และอำนาจทางเศรษฐกิจเข้ามาเป็นฐานอำนาจให้ของตนได้อย่างมาก สภาพการณ์เช่นนี้ชี้ให้เห็นว่าการมีอำนาจของเจ้าพระยาจักรี เริ่มขึ้นพร้อม ๆ กับการรับราชการที่มีความก้าวหน้าในหน้าที่อย่างรวดเร็วจนได้เป็นเจ้าพระยาจักรี เพียงไม่กี่ปี ดังกล่าวแล้วนั้น และยิ่งเมื่อได้เป็นเจ้าพระยาจักรีแล้วโอกาสในอันที่จะสร้างทรพยากรทางอำนาจซึ่งใช้เวลากว่า 10 ปี นั้น นับว่ามีมากดังจะเห็นได้จากกรณีที่ขุนนางจำนวนมาก เข้าไปเป็นสมัครพรรคพวกด้วย ซึ่งหากเปรียบเทียบกับ พระเจ้ากรุงธนบุรีแล้ว จะเห็นได้ว่า พระองค์ไม่ทรงสามารถตั้งกลุ่มจากเครือญาติและขุนนางได้มาก และมีประสิทธิภาพ เช่น เจ้าพระยาจักรี

สรุป

การสร้างอำนาจของรัชกาลที่ 1 ที่สำคัญประการหนึ่งคือ สร้างโดยอาศัยพระปรีชาสามารถของพระองค์ สร้างพรรคพวกหรือกลุ่มของพระองค์ขึ้นมา พระปรีชาสามารถด้านนี้สะท้อนให้เห็นว่าพระองค์ทรงเป็นกษัตริย์ที่มีปฏิสัมพันธ์กับขุนนาง และพระประยูรญาติอย่างดีเยี่ยม และพระปรีชาสามารถนี้ยังสะท้อนให้เห็นวิธีการรวมกลุ่มของพระองค์ นั่นคือพระองค์ทรงสามารถสร้างวิธีการรวมกลุ่มขึ้นมา ซึ่งในที่นี้เราพบว่าพระองค์ทรงใช้วิธีการรวมกลุ่มสองวิธีการด้วยกันคือ ประการแรก รวมกลุ่มโดยสร้างความสัมพันธ์ในระบบเครือญาติ ซึ่งเป็นทั้งเครือญาติโดยสายโลหิต และเกี่ยวข้องด้วยวิธีการแต่งงาน รัชกาลที่ 1 ทรงมีสายสัมพันธ์กับพระพี่น้องเธอทั้งสองพระองค์ และรับเอาพระเจ้าหลานเธอที่ประสูติในพระพี่น้องเธอมารับราชการ ตั้งแต่สมัยธนบุรี และได้ส่งพระเจ้าหลานเธอไปรับราชการในหน้าที่สำคัญ ๆ ด้วย นอกจากนี้รัชกาลที่ 1 ยังทรงมีพระอนุชาเป็นแม่ทัพที่ทรงพระปรีชาสามารถ พระองค์ทรงสร้างความสัมพันธ์กับขุนนางหัวเมืองและในราชธานี โดยการรับเอาหญิงที่เป็นลูกหลานขุนนางเหล่านั้นมาเป็นเจ้าจอม ซึ่งทรงกระทำมาตั้งแต่ยังเป็นขุนนางสมัยธนบุรี และตลอดรัชกาลของพระองค์ ประการที่สอง เป็นการสร้างฐานอำนาจโดยใช้ระบบอุปถัมภ์ ประกอบกับพระปรีชาสามารถส่วนพระองค์ ซึ่งเป็นพระปรีชาสามารถทั้งในด้านการรบและการบริหารราชการ เป็นจุดเด่น ซึ่งทำให้ขุนนางสมัยธนบุรีกลุ่มหนึ่งหันมาให้การสนับสนุน และอยู่ภายใต้การอุปถัมภ์ของพระองค์ ในการอุปถัมภ์นี้ เห็นได้ชัดว่าทรงอุปถัมภ์ขุนนาง ทั้งในราชธานีหรือส่วนกลาง และหัวเมือง ขุนนางในราชธานีที่มาอยู่ภายใต้การอุปถัมภ์ของรัชกาลที่ 1 ซึ่งเข้ามาตั้งแต่ทรงเป็นขุนนางสมัยธนบุรีนั้น ได้แก่ ขุนนางเก่าหรือมีเชื้อสายจากขุนนางเก่าสมัยอยุธยา ขุนนางเหล่านี้ เป็นพวกที่มีความเห็นว่า รัชกาลที่ 1 หรือเจ้าพระยาจักรีในสมัยธนบุรี คือบุคคลซึ่งเป็นที่พึ่งในอันที่จะนำความรุ่งเรืองมาสู่ประเทศ เหมือนที่เคยเป็นมาอย่างอยุธยาอีกครั้งหนึ่ง สำหรับความสัมพันธ์กับขุนนางหัวเมือง เป็นวิธีการสร้างทรัพยากรทางอำนาจที่ตั้งบนพื้นฐานแห่งความไว้วางใจต่อขุนนางที่เป็นเจ้าเมืองผู้ซึ่งได้ผ่านการสร้างความสัมพันธ์แบบส่วนตัว หรือความเป็นญาติทางสายโลหิต และการแต่งงาน

เมื่อรัชกาลที่ 1 ทรงมีกลุ่มดังกล่าวเป็นฐานอำนาจ ซึ่งเป็นสิ่งที่เกิดขึ้นหลังจากทรงมีเป็นขุนนางตำแหน่งสูงแล้วนั้น คือการใช้อำนาจเพื่อสร้างอำนาจโดยการเลือกสรรพระประยูรญาติ และขุนนางที่เป็นคนของพระองค์ไปดำรงตำแหน่งสำคัญ ๆ ซึ่งนั่นคือ ทรงใช้อำนาจเพื่อโปรดฯ ให้คนของพระองค์ทรงมีตำแหน่งทางราชการที่สนับสนุนหรือเป็นฐานอำนาจแก่พระองค์